

GESICHTER
DER REFORMATION

WOBLIČA
REFORMACIJE

TWARZE
REFORMACJI

TVÁŘE
REFORMACE

AM ANFANG
WAR DAS WORT

LUTHER
2017
500 JAHRE
REFORMATION

Dziedzictwo Lutra

PRZEWODNIK PO ZABYTKACH REFORMACJI

na Łużycach Górnych,
w północnych
Czechach i na
Dolnym Śląsku

LARS-ARNE DANNENBERG
MATTHIAS DONATH

PRZEKRACZANIE GRANIC

Reformacja była wydarzeniem epokowym, które wykraczało poza dzisiejsze granice państw czy regionów. Ale czym w istocie było to zjawisko? Opierając się na głębokich fundamentach wiary, reformacja wywołała zasadnicze zmiany w życiu kościoła, a także w polityce, edukacji, sztuce i życiu codziennym. Dotknęła wszystkich aspektów życia społecznego. Ruchu reformacyjnego nie ogranicza-

ły kategorie etniczne. W XVI w. rozprzestrzenił się on zarówno wśród Niemców, jak i Serbołużyczan, a także wśród Czechów i Polaków.

Jestem ogromnie rad, że udało się nam, działając w ramach stowarzyszenia Kulturräum Oberlausitz-Niederschlesien (Obszar Kulturowy Górne Łużyce–Dolny Śląsk) i przy wsparciu finansowym Pełnomocnika Rządu Republiki Federalnej Niemiec ds. Kultury i Mediów, zrealizować niniejszy, ponadgraniczny projekt. Znakomita wystawa „Twarze reformacji na Łużycach Górnych, w Czechach i na Śląsku” ujawniła duże zainteresowanie złożonością związków historycznych, istniejących między regionami współtworzącymi dziś Republikę Federalną Niemiec, Republikę Czeską i Rzeczpospolitą Polską. „Przewodnik po zabytkach reformacji” będzie z pewnością doskonałym dopełnieniem i poszerzeniem tej ekspozycji.

Przewodnik może siłą rzeczy zaprezentować tylko wybrane miejscowości. Opisuje miejsca, w których wydarzenia związane z reformacją i jej konsekwencjami pozostawiły szczególnie interesujące ślady. Niektóre z nich stały się atrakcjami turystycznymi, inne wciąż czekają na odkrycie. Przewodnik ukazuje się w trzech językach – polskim, niemieckim oraz czeskim. Chcemy, by zachęcił mieszkańców oraz turystów do przekraczania granic i odwiedzania nieodległych często miejsc w sąsiednim kraju, na różne sposoby związanych z historią naszego wspólnego regionu. Podążających śladami reformacji czekać będzie z pewnością szereg niespodzianek. Wierzymy, że w ten sposób turystyka kulturowa zbliżać będzie do siebie ludzi różnych narodowości, wyznań i doświadczeń, ucząc, że wszyscy jesteśmy strażnikami naszego wspólnego dziedzictwa.

Bernd Lange

Prezes Rady Stowarzyszenia Kulturräum Oberlausitz-Niederschlesien

REFORMACJA NA ŁUŻYCACH GÓRNYCH, W CZECHACH I NA ŚLĄSKU

Marcin Luter (1483–1546) nigdy nie odwiedził Łużyc Górnych, Czech ani Śląska, jednak uruchomiony przez reformatora prąd duchowy wywarł na te krainy przemożny wpływ. Niniejszy przewodnik prezentuje miejsca i zabytki dokumentujące dzieje reformacji i kontrreformacji we wszystkich trzech regionach, połączonych długą tradycją historyczną krajów korony czeskiej. Zapoczątkowana przez Lutra reformacja objęła w pierwszej połowie XVI w. znaczny obszar Śląska i Łużyc Górnych, a także pograniczne rejony Czech. W XVII w. wspierane przez Habsburgów działania kontrreformacyjne w istotnym stopniu cofnęły jednak zdobycze luteranizmu. Wczesne sukcesy reformacja odnotowała w szczególności na Śląsku – w 1520 r. Melchior Hoffmann wygłosił w Nowym Kościele koło Legnicy pierwsze luteraniskie kazanie. We Wro-

Epitafium wrocławskiego reformatora Jana Hessa, ok. 1547 r.

Jan Hus w stroju pastora, kolorowany drzeworyt, ok. 1540 r.

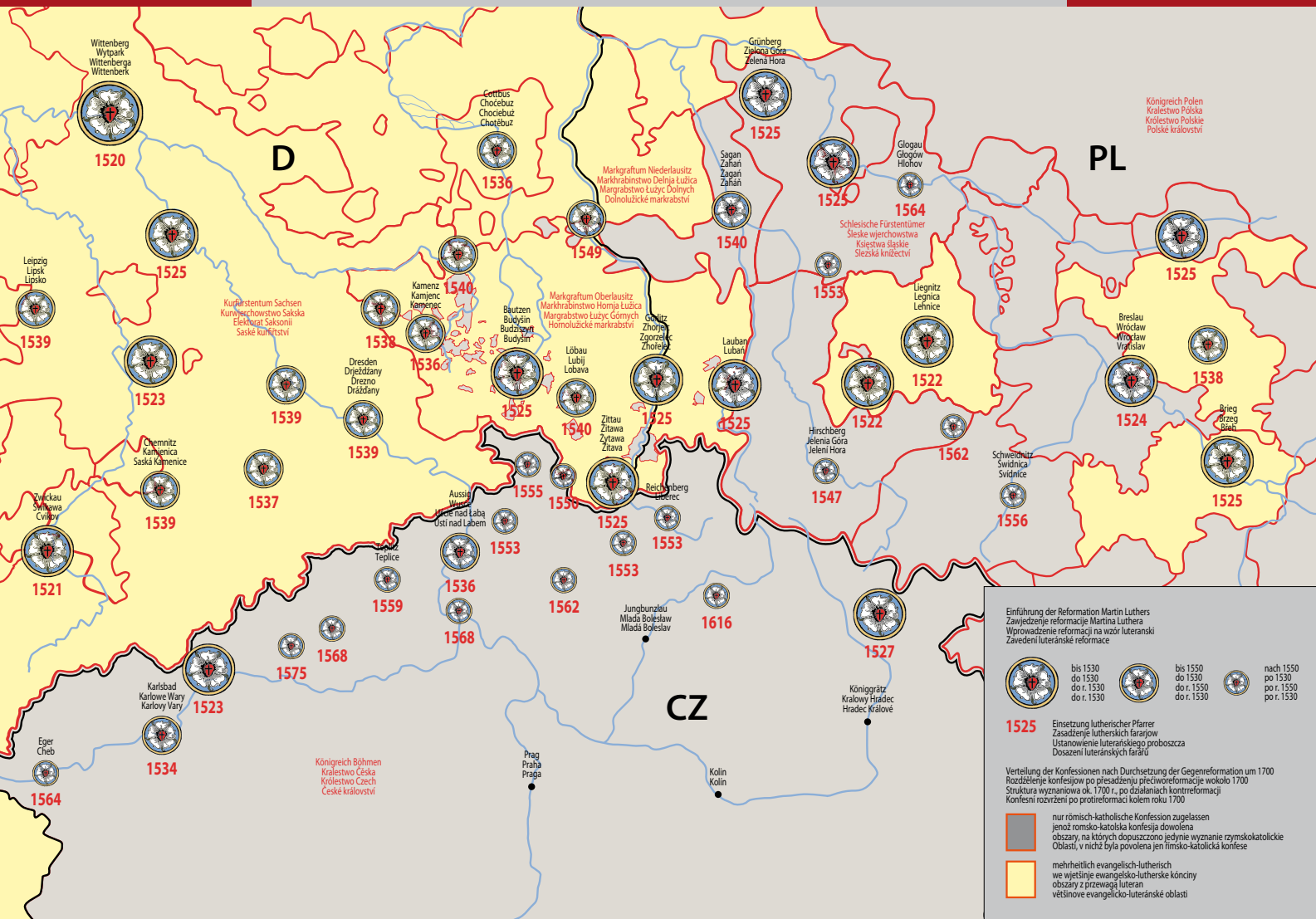
clawiu proboszcz Jan Hess (1490–1547) wprowadził w 1524 r. porządek nabożeństwa na wzór wittenberski. Za reformacją opowiedzieli się władcy śląskich księstw lennych i wsparli jej rozwój na podległych sobie terytoriach. Nowa wiara rozpowszechniała się także na Górnym Śląsku. W drugiej połowie XVI w. ok. 90% ludności obu części Śląska wyznawało luteranizm.

Także na Łużycach Górnych, gdzie zarówno Związek Sześciu Miast, jak i szlachta w dużym stopniu samodzielnie decydowali o sprawach wiary, reformacja szybko zapuściła korzenie. Do miast sprowadzono między 1521 a 1540 r. ewangelickich proboszczów, co sprawiło, że nowa wiara w przeciągu

dwóch pokoleń osiągnęła dominującą pozycję. Do końca XVI w. nauka luteraniska rozpowszechniła się również na wsi. Tylko klasztory cysterek w St. Marienstern i St. Marienthal, magdalenki w Lubaniu oraz kapituła katedry budziszyńskiej stawiały skuteczny opór reformacji i utrzymały większość swoich poddanych przy wierze katolickiej.

Czechy były w XVI w. krajem wielowyznaniowym. Większość ludności czeskojęzycznej opowiadała się za utrakwizmem, umiarkowanym odłamem ruchu husyckiego, kontynuującym linię reformatora Jana Husa (1369–1415). Mniejszość skupiała się wokół radykalnej wspólnoty braci czeskich, która oddzieliła się od husytów. W zamieszkałych przez ludność niemieckojęzyczną regionach przygranicznych popularność zdobywały nauki Marcina Lutra. W 1575 r. stany ewangelickie uzgodniły wspólne zasady wiary w tzw. „konfesji czeskiej” (Confessio Bohemica), opartej na niemieckim wzorze konfesji augsburskiej z 1530 r.

Po klęsce „króla zimowego”, Fryderyka palatyńskiego (1596–1632) oraz protestanckich stanów czeskich w bitwie pod Białą Górą w 1620 r., Habsburgowie przystąpili w odzyskanym królestwie do akcji kontrreformacyjnej. Ci, którzy nie chcieli przyjąć wyznania rzymskokatolickiego, musieli opuścić Czechy. Wszystkie wyznania niekatolickie podane zostały represjom. Dopiero po patencie tolerancyjnym cesarza

Józefa II (1741–90) z 1781 r. w Czechach ponownie zaczęły powstawać parafie ewangelickie.

W utworzonej w 1918 r. Czechosłowacji na ewangelickie dziedzictwo po-
woływały się Ewangelicki Kościół Czeskobraterski oraz Czechosłowacki
Kościół Husycki. Niemieccy luteranie stworzyli oddzielną organizację
kościelną, której działalność skończyła się wraz z ich wysiedleniem
w r. 1945. Za wierzących chrześcijan uważa się dziś tylko niewielka
część ludności Czech.

Habsburgowie podjęli także walkę o rekatoliczację Śląska. Nadawali

śląskie księstwa katolikom, którzy na podległych sobie ziemiach zwalczali protestantyzm. Choć luteranie nie zostali zmuszeni do opuszczenia kraju, to w 1653 r. wszystkie świątynie znajdujące się na terenie księstw dziedzicznych, tj. podległych bezpośrednio koronie czeskiej, uległy rekatolicyzacji. Luteranom pozwolono jedynie na budowę trzech świątyń w Głogowie, Świdnicy i Jaworze, mogli oni także uczęszczać na nabożeństwa do krajów sąsiednich. Po zdobyciu Śląska w latach 1740–41 król Prus Fryderyk II zagwarantował jego mieszkańcom pełną wolność religijną, ale nie zwrócił luteranom dawnych kościołów.

Hrabia Nikolaus Ludwig von Zinzendorf,
obraz, ok. 1750 r.

Przed II wojną światową protestanci stanowili 2/3 mieszkańców Dolnego Śląska, podczas gdy na Śląsku Górnym tworzyli tylko niewielką mniejszość.

Po zakończeniu wojny w r. 1945 niemiecka ludność została wysiedlona. Wymiana populacyjna spowodowała zasadnicze przemiany wyznaniowe. Polska ludność Śląska należy w ogromnej większości do kościoła rzymskokatolickiego. Tylko 0,2% jest członkiem Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce, który odwołuje się do ewangelickiego dziedzictwa regionu.

Działania kontrreformacji nie dotarły do Łużyc Górnych, które w r. 1635 stały się częścią protestanckiego elektoratu Saksonii. Umożliwiło to rozkwit bezprecedensowej różnorodności wyznaniowej tego obszaru. Luteranie, katolicy oraz bracia morawscy, członkowie niezależnego kościoła ewangelickiego, żyli tu w pokoju obok siebie. Większość ludności, zarówno niemieckiej, jak i serbołużyckiej, wyznawała jednak luteranizm.

Serbołużyckie nabożeństwo ewangelickie w mieście Uhyst nad Sprewą

W 1815 r. Łużyce Górne zostały podzielone między Saksonię i Prusy. Do dziś widoczne jest to w dwoistej strukturze tutejszego kościoła ewangelickiego. O ile Krajowy Kościół Ewangelicko-Luterański Saksonii kontynuuje myśl luterancką, to Ewangelicki Kościół Berlin-Brandenburgia-Śląskie Łużyce Górne łączy tradycje kościoła luteranckiego i reformowanego. Katolicy chrześcijanie Górnych Łużyc należą do diecezji drezdeńsko-mieśnięskiej, która do 1980 roku swoją siedzibę miała w Budziszynie.

Opisane w przewodniku miejsca zostały dobrane w taki sposób, aby skłaniać do planowania tras przecinających granice państwowe. Prezentowane miejscowości znajdują się zarówno w niemieckiej, jak i polskiej części Łużyc Górnych, w zachodniej części Dolnego Śląska oraz w północno-zachodnich Czechach. Mamy nadzieję, że wydawnictwo pozwoli zwrócić uwagę na wspólny charakter łączącego te regiony dziedzictwa i pogłębi wzajemne zrozumienie między narodami i religiami.

KOŚCIÓŁ ŚW. ANNY

W 1493 r. powstał w Kamenz klasztor franciszkanów. Przez długi czas miasto sprzeciwiało się tej fundacji, nadanej przez króla Czech Władysława II Jagiellończyka (1456–1516) oraz jego landwójta Zygmunta z Wartenbergu. Pierwsi

mniści pochodzili z miasta Bechyně w południowych Czechach. W 1512 roku klasztor otrzymał relikwie św. Anny. Opiekował się także późnogotyckim, trójnawowym kościołem halowym.

Franciszkanie przeciwstawiali się reformacji, która w Kamenz późno zdobyła popularność. W 1536 r. rada miasta opowiedziała się w większości za luteranizmem, ale klasztor pozostał bastionem starej wiary. Kiedy jednak w 1565 r. ostatni mnich opuścił gmach, całe założenie wraz ze świątynią przeszło na własność miasta, które zobowiązało się pozostawić na miejscu do dalszego użytku ołtarze, obrazy świętych, szaty liturgiczne i kielichy. O ile budynki klasztorne zostały zaadaptowane w 1570 r. na miejską szkołę łacińską, to świątynia św. Anny służyła od czasów reformacji jako „kościół wendyjski” (czyli słowiański) – tutaj spotykała się na nabożeństwa ewangelicka ludność serbołużyczka z okolicznych wsi.

W 2011 r. w kościele św. Anny zostało otwarte muzeum, w którym wśród wielu dzieł sztuki sakralnej można podziwiać pięć rzeźbionych, późnogotyckich ołtarzy. Powstałe w latach 1512–20 dzieła stanowią cenne zabytki sztuki chrześcijańskiej na progu reformacji.

i Klosterkirche und Sakralmuseum St. Annen
Schulplatz 5, 01917 Kamenz
tel. (+49) 3578 379 205, kontakt@lessingmuseum.de

➔ Kwiecień–wrzesień: poniedziałek–piątek 10:00–18:00,
sobota–niedziela 10:00–13:00 i 14:00–18:00,
październik–marzec: tylko do 17:00.

KOŚCIÓŁ MARII PANNY

Wysoko nad doliną Herrental wznosi się kościół Marii Panny, główna świątynia Kamenz. W Wielkanoc 1527 r. odbyło się tu pierwsze kazanie protestanckie, wygłoszone przez kapelana Johanna Ludwiga. Klasztor St. Marienstern, opiekun świątyni, sprzeciwił się jednak wprowadzeniu reformacji. Dopiero po długich sporach rada miejska mogła powołać tu ewangelickiego kaznodzieję. W XVIII

w. proboszczem parafii był Johann Gottfried Lessing (1693–1770), ojciec wielkiego poety doby oświecenia, Gottholda Ephraima Lessinga (1729–81). W kościelnej kruchcie znajdują się barokowe nagrobki rodziców i dziadków twórcy.

i Hauptkirche St. Marien
Kirchstraße, 01917 Kamenz

➔ Maj–październik: wtorek–sobota 9.30–16.00,
niedziela 11.00–16.00

STUDNIA ANDRZEJA

Usytuowana w południowej części rynku studnia została ufundowana w 1570 r. przez burmistrza Andreasa (Andrzeja) Günthera, który wzorem ojca, Gregora, ostatniego katolickiego proboszcza miasta, pozostał przy katolicyzmie. Nad szeroką na dwa metry, okrągłą misą studni unosi się trójkątny baldachim oparty na trzech kolumnach, symbolizujących Trójkę

Świętą. Zdobiące baldachim płaskorzeźby przedstawiają orła cesarskiego, czeskiego lwa oraz herb Kamenz, nawiązując do zwierzchności sprawowanej nad miastem przez katolickich Habsburgów.

i Andreasbrunnen
Markt, 01917 Kamenz

KLASZTOR ST. MARIENSTERN

Założony w 1248 r. przez Bernarda z Kamenz konwent należy do najdłużej nieprzerwanie działających klasztorów cysterskich niemieckiego obszaru językowego. Dzięki szczeremu fundacjom zgromadził przez wieki niezwykle zbiór relikwii. Do czasów reformacji klasztor był popularnym celem pielgrzymkowym.

Dzisiaj jest ośrodkiem wiary katolickiej na zdominowanych przez luteranizm Łużycach Górnych.

Fakt przynależności klasztoru – jako jednej z czterech instytucji kościelnych – do stanów górnołużyckich zapobiegł w XVI w. jego rozwiązaniu i przekształceniu w ewangelicki, świecki zakon kobiet. Cysterkom udało się utrzymać swoich, głównie serbołużyckich, poddanych, zamieszkałych we wsiach położonych wokół klasztoru, przy starej wierze. Katolicy Serbołużycanie do dzisiaj mocno trwają przy swojej religii i języku.

Gotycki kościół halowy otrzymał w XVIII w. barokową fasadę zachodnią. Także zabudowania klasztorne przekształcono w stylu barokowym. W ten sposób klasztor St. Marienstern poszedł w ślady swoich licznych czeskich odpowiedników, które w okresie kontrreformacji uległy poważnej przebudowie. W skarbcu zobaczyć można liczne arcydzieła gotyckiej sztuki złotniczej i rzeźbiarskiej, cenne iluminowane rękopisy oraz tkaniny liturgiczne.

Zisterzienserinnen-Abtei St. Marienstern
Čišinskistraße 35, 01920 Panschwitz-Kuckau
tel.: (+49) 35796 994 31, e-mail: kloster@marienstern.de,
<http://marienstern.de>

Kościół klasztorny: poniedziałek–sobota 08.30–18.00, niedziela i święta 10.00–18.00

Skarbiec: od połowy marca do połowy października: wtorek–piątek 10.00–16.30, sobota–niedziela i święta 12.00–16.15; od połowy października do połowy marca: tylko na życzenie

KOŚCIÓŁ ŚW. ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Wzmiankowana już w 1006 r. świątynia w Gödzie należy do najstarszych na Łużycach Górnych. Widoczne z daleka iglice wieży powstały jednak dopiero w 1892 r. Nowoczesny wystrój późnogotyckiej nawy stworzony został w latach 1976–81 wg projektu drezdeńskiego artysty, Friedricha Pressa (1904–90). Pierwotnie tutejsza parafia obejmowała rozległy serbołużycki obszar osadniczy na południe od Budziszyna.

Reformację wprowadzono tu w 1559 r. Od tego czasu miejscowość i przeważająca część okolicznych wsi serbołużyckich pozostają ewangelickie. Przy kościele znajduje się grób pastora Wenzeslause Waricha (Wjaclawa Warichiusa, 1564–1618). W r. 1594 opublikował on serbołużycki przekład katechizmu Lutera, który przeszedł do historii jako pierwszy druk w tym języku.

W drugiej połowie XIX w. proboszcz Friedrich Heinrich Immisch (Jaromeř Hendrich Imiš, 1819–97) uczynił z Gödy ważny ośrodek serbskołużyckiego ewangelicyzmu. „Wendyjski papież” założył tu w 1877 r. Wendyjskie Seminarium Homiletyczne, rodzaj szkoły dla kaznodziei, w której w formie wolnych kursów prowadzonych w języku serbołużyckim przygotowywano do służby kościelnej ewangelickich studentów teologii. Dał także początek Wendyjskiemu Luteranickiemu Towarzystwu Księgarskiemu, które od r. 1849 rozpowszechniało serbołużyckie piśmiennictwo ewangelickie. Immisch, jeden z ojców-założycieli powstałego w 1847 r. stowarzyszenia naukowego „Maćica Serbska”, przyczynił się do wytworzenia w XIX w. serbołużyckiej elity, która podjęła dzieło „narodowego odrodzenia” swojej grupy etnicznej.

Po serbołużycku mówi się tu dzisiaj już w niewielu domach, w związku z czym w parafii św. Piotra i Pawła w Gödzie nabożeństwa odprawiane są przede wszystkim w języku niemieckim i jedynie okazjonalnie w serbołużyckim.

St. Peter und Paul
Am Dorfplatz, 02633 Göda

Maj–wrzesień: piątek–niedziela 9.00–18.00
tel. (+49) 35930 508 34

KATEDRA ŚW. PIOTRA

Budziszyńska katedra jest symbolem pokojowego współżycia różnych wyznań na Łużycach Górnych. Jest to jeden z wielu w Niemczech kościołów symultanicznych, tj. świątyń, z których jednocześnie korzystają dwie wspólnoty wyznaniowe.

Konsekrowany w 1221 r. kościół

był zarówno świątynią kapituły katedralnej św. Piotra, jak i miejskim kościołem farnym. Kiedy większość mieszkańców Budziszyna zwróciła się ku nauce luteranckiej, kapituła pozostała przy starej wierze. W 1525 r. odbyło się tu pierwsze luteranckie kazanie i udzielono komunii pod dwiema postaciami. Od 1540 r. kapituła zezwoliła na wspólne korzystanie ze świątyni, co wymusiło wypracowanie kompromisu między wierzącymi obojga religii. W 1583 r. rada miasta i kapituła katedralna zawarły porozumienie. Kościół podzielono na dwie części: wysoką kratą lektorium, którego centralne drzwi zawsze pozostawały otwarte. W 1951 r. lektorium zostało zastąpione niską balustradą z furtkami. Właściwość podziału świątyni dokonano jednak dopiero w 1875 r. Parafii protestanckiej podlega nawa główna i wieża, zaś do parafii katolickiej należy prezbiterium. Do dziś użytkowanie katedry odbywa się na podstawie ustalonego przez obie wspólnoty harmonogramu. Wspólnie wykorzystywane są także dzwony i organy.

Kapituła katedralna św. Piotra przez wieki pełniła rolę religijnego centrum mniejszości katolickiej Łużyc Górnych i Saksonii. Kiedy w 1921 r. przywrócona została katolicka diecezja miśnieńska, jej siedzibą stał się właśnie Budziszyn. Do 1980 r., kiedy diecezję przeniesiono do Drezna, rezydowali tu biskupi. Wraz z nimi do Drezna udała się także kapituła katedralna.

Dom St. Petri

Fleischmarkt, 02625 Bautzen

www.st-petri-bautzen.de, www.dompfarrei-bautzen.de

Obecnie świątynia zamknięta z powodu remontu; prawdopodobnie godziny otwarcia od 2016 r.: od Wielkanocy do października codziennie 10:00–17:30, od listopada do Wielkanocy codziennie 10:00–16:00.

KOŚCIÓŁ ŚW. MICHAŁA

Kościół św. Michała, położony nad głęboką doliną Sprewy, jest od 1619 r. parafialną świątynią ewangelickich Serbołużyczan, zamieszkałych na terenie rozległej parafii okalającej miasto. Do poreformacyjnego wyposażenia tego późnogotyckiego gmachu

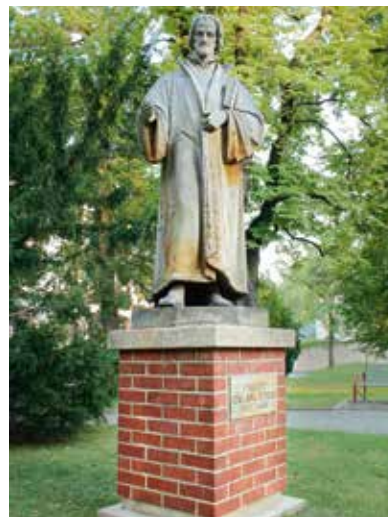
należy bogato zdobiony barokowy ołtarz z 1693 r. W środkowym polu ukazuje on scenę Ukrzyżowania. Do dziś w kościele odbywają się nabożeństwa ewangelickie dla Serbołużyczan. Tu wygłasza kazania superintendent serbołużycki, sprawujący opiekę nad ewangelickimi Serbołużyczanami wszystkich części Łużyc Górnych.

St. Michael

Wendischer Kirchhof, 02625 Bautzen

POMNIK LUTRA I MELANCHTONA

Upamiętnienie Marcina Lutra i Filipa Melanctona zostało wykonane w 1869 r. przez Friedricha Wilhelma Schwenka (1830–71). Pierwotnie pomnik usytuowany był przed szkołą miejską przy ulicy Lauengraben. W 1983 r. przeniesiono go do ogrodu dawnego seminarium nauczycielskiego. Melancton, którego córka Katharina poślubiła pochodzącego z Budziszyna Caspara Peucera

(1525–1602), złożył w 1559 r. wizytę w tutejszej szkole radzieckiej.

Luther- und Melanchthon-Denkmal

Seminarstraße, 02625 Bautzen

POMNIK LUTRA

Pomnik Lutra znajduje się poza obszarem zabudowanym, na wzniesieniu na wzgórzu Gottlobsberg, niedaleko uruchomionej w 1980 r. zapory zbiornika retencyjnego (Talsperre Bautzen). Monument został wybudowany w 1883 r. z okazji 400. urodzin Marcina Lutra i jest jedynym pomnikiem Lutra, na którym znajdują się napisy wyłącznie w języku serbołużyczkim. Gdy ustawiano wykonany z granitu blok, we wsiach wokół Budziszyna wyraźnie dominowała jeszcze ludność serbołużyczka. Dziś w Niedergurigu nie mówi się już po serbołużyczku.

Na froncie pomnika widnieje następująca inskrypcja: „Kdopomnjeću na Dr. M. Luther a 10. nov. 1483–1883“ (Ku pamięci dr. Marcina Lutra 10 listopada 1483–1883). Po bokach można przeczytać: „Čeś budź Bohu“ (Chwała Bogu) i „Jedn twjerdy hród je naš Bóh sam“ (Warownym grodem jest nasz Bóg), serbołużycki tytuł najbardziej znanej pieśni Lutra. Na tylnej stronie znajduje się informacja, że pomnik został ufundowany przez mieszkańców Niedergurigu.

Przy okazji obchodów jubileuszu reformacji w 1883 r. pomnik wzbudził duże poruszenie. „Dresdner Nachrichten“ pisały z oburzeniem, że gmina Niedergurig „prawdziwemu Niemcowi, [...] na niemieckiej ziemi, w okolicy, gdzie w szkołach uczy się także po niemiecku, wystawiła pomnik z wyłącznie słowiańskimi napisami”. Chłopi z Niedergurigu nie postrzegali jednak Marcina Lutra jako niemieckiego bohatera narodowego, lecz chcieli pomnikiem dać wyraz swojej serbołużyczko-ewangelicznej tożsamości.

Lutherdenkmal

Am Staudamm, 02694 Malschwitz OT Niedergurig

Nieograniczony dostęp do pomnika przez cały rok

KOŚCIÓŁ TRÓJCY ŚWIĘTEJ

XVII-wieczna kontrreformacja na ziemiach habsburskich spowodowała, że luteranie, którzy nie zgodzili się na wstąpienie do kościoła katolickiego, emigrowali do krajów ościenych. Wiele uchodźców osiedliło się w Saksonii. Przy granicy z Czechami założone zostały liczne wsie i miasta uciekinierów religijnych. Jedną z takich osad było miasto Neusalza, położone na południe od Budziszyna. Christoph Friedrich von Salza (po 1605–1673), właściciel dóbr Spremberg, w la-

tach 1668–70 osadził napływających luteran nieopodal wsi Spremberg. Miał nadzieję, że ożywią oni gospodarkę na terenie jego włości. Do XIX głównym źródłem utrzymania mieszkańców powstałej osady było tkactwo lnu.

12 stycznia 1670 r. elektor saski Jan Jerzy II Wettyn (1613–80) zezwolił na założenie miasta. Nazwa „Neusalza” pochodzi od nazwiska właściciela. Ponieważ wśród osadników znajdowali się również „egzulanci mowy czeskiej”, niewładający niemieckim, Anna Catharina von Salza (zm. 1682) zainicjowała budowę osobnej świątyni dla luteran czeskiego pochodzenia. Pierwszy proboszcz Stephan Pilarick był uchodźcą religijnym z Węgier. Zróżnicowane pochodzenie uchodźców sprawiło, że język niemiecki bardzo szybko zyskał sobie dominującą pozycję. W kościele kazania po czesku wygłaszano jednak aż do 1801 r.

Kościół farny pw. Trójcy Świętej wybudowano w latach 1675–79. Prosta, salowa budowla pokryta jest stromym dachem. Barokową wieżę dobudowano dopiero w latach 1769–70. Wnętrze nie zachowało pierwotnego wyposażenia. Prosty ołtarz ambonowy pochodzi z 1859 r.

Dreifaltigkeitskirche

Kirchstraße, 02742 Neusalza-Spremberg

tel. (+49) 35872 32 20, kg.neusalza_spremberg@evlks.de

Otwarty podczas nabożeństw i na życzenie

KOŚCIÓŁ ŚW. JANA – OŚRODEK KULTURY

Kościół św. Jana był kiedyś klasztorną świątynią franciszkanów. Pierwsze wzmianki o klasztorze pochodzą z r. 1336, zapewne jest on jednak jeszcze starszy. Po pożarze założenia w 1519 r., kościół salowy odbudowano. Z r. 1530 pochodzą relacje na temat „luterzańskich przywar”, które zawiły do klasztoru. Pod opuszczeniem klasztoru przez ostatniego mnicha przekazano go w 1565 r.

radzie miasta. Świątynia służyła serbołużyckim mieszkańcom okolicznych wsi jako ewangelicki kościół farny, w którym co najmniej od 1563 r. zatrudniano „wendyjskiego kaznodzieję”. Ostatnie nabożeństwo serbołużyckie odbyło się tu w 1912 r., a od r. 1966 kościół nie służy celom liturgicznym.

W 1996 r. miasto Löbau przejęło i odremontowało znajdującą się w złym stanie świątynię. Otwarty w 2001 r. w zabytkowym gmachu dom kultury jest wzorcowym przykładem adaptacji historycznej architektury sakralnej. Jego wnętrze pozbawione jest wszelkich ozdób o charakterze religijnym. Minimalistyczna biel wypełnia podłużną przestrzeń z dwiema emporami. W ośrodku odbywają się koncerty, wykłady i konferencje.

Urodzony i wychowany w Löbau Karl Benjamin Preusker (1786–1871) nawiązywał do dziedzictwa reformacji, stawiając sobie za cel popularyzację idei bibliotek mieszczańskich. Preusker uznawany jest dziś za niemieckiego prekursora publicznego bibliotekarstwa.

 Kulturzentrum Johanniskirche
Johannisplatz 6, 02708 Löbau

Informacje pod tel. (+49) 3585 45 03 50 lub kultur@svloebau.de

KOŚCIÓŁ ŚW. MIKOŁAJA

Główny kościół miasta Löbau to dwunawowa, halowa świątynia, odbudowana w stylu gotyckim po pożarze w 1378 r., a w XVIII w. poszerzona o trzecią nawę. W 1526 r. Nikolaus von Glaubitz wygłosił w tym kościele pierwsze kazanie luterzańskie; został on jednak usunięty z funkcji na po-

lecenie króla Czech po tym, gdy poślubił kobietę. Reformacja przyjęta została tu ostatecznie w 1540 r.

Dawne wyposażenie świątyni zostało w większości usunięte podczas przebudowy w latach 1884–85. Autorem neogotyckiego wystroju, który od tamtego czasu decyduje o charakterze wnętrza, był Gotthilf Ludwig Möckel (1838–1915).

St. Nikolai
Johannisplatz 1/3, 02708 Löbau

KAMIEŃ LUTRA

Nieopodal kościoła św. Mikołaja, po wschodniej stronie Promenady, znajduje się kamień upamiętniający Marcina Lutra. Ustawiono go w 1933 r., z okazji 450. rocznicy urodzin Lutra, dzięki akcji zbiórkowej młodzieży parafii ewangelickiej. Pod umieszczoną w kamieniu tablicą z portretem patrona i inskrypcją „D. Martin Luther. 1483–1933” można przeczytać niemiecki napis „Pozwólcie nam obudzić się, kochani Niemcy, i lękać się Boga bardziej niż świata. Młodzież parafii Löbau.”

Lutherstein
Promenade/Bahnhofstraße, 02708 Löbau

PAŁAC ZINZENDORFA

W Berthelsdorfie rozpoczęła się historia Jednoty Braterskiej, niezależnego kościoła ewangelickiego, działającego dziś na całym świecie. W 1722 r. hrabia Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–60) osadził we wsi ewangelickich uchodźców religijnych z Moraw.

Niedługo wcześniej otrzymał on dobra średniego i dolnego Berthelsdorfu od swojej babci, Henrietty Cathariny von Gersdorff (1648–1726). Zinzendorf należał do hrabiowskiego rodu z Dolnej Austrii, który z powodu swojej wiary ewangelickiej przeniósł się do Saksonii. Uchodźcy religijni, których przyjął hrabia, założyli na gruntach Berthelsdorfu osadę Herrnhut. 13 sierpnia 1727 r. jej mieszkańcy wzięli udział w święcie Wieczery Pańskiej w kościele w Berthelsdorfie, podczas którego doznali objawienia. Hrabia von Zinzendorf zmuszony był opuścić Saksonię, ponieważ na dworze drezdeńskim z niepokojem obserwowano rozwój jego ruchu duchowego. W 1755 r. powrócił on jednak do Berthelsdorfu jako biskup Jednoty.

Pałac został zbudowany w 1721 r. jako rezydencja hrabiego Zinzendorfa, a w latach 1791–1913 był siedzibą tzw. dyrekcji Jednoty Braterskiej. Wzniesiony na niemalże kwadratowym planie, charakteryzuje się prostymi formami architektury baroku. Za pomocą niewielu środków architektonicznych udało się stworzyć wrażenie elegancji. Wysoki, mansardowy dach ożywiony jest aż trzema szeregami lukarni. Stowarzyszenie miłośników pałacu zdołało przejąć obiekt i przeprowadzić jego profesjonalną renowację. Przy tej okazji odnalezione zostały świadectwa pierwszych członków Jednoty Braterskiej, w tym pokryte napisami drzwi. W pałacu znajduje się obecnie wystawa poświęcona początkom herrnhuckiej Jednoty.

Schloss Berthelsdorf
Herrnhuter Straße, 02747 Berthelsdorf

Informacji o godzinach otwarcia i wydarzeniach udziela
Freundeskreis Zinzendorf-Schloss Berthelsdorf, tel. (+49) 35873
25 36, zinzendorfschloss@gmx.de, www.zinzendorfschloss.de

DOM SZWENKFELDYSTÓW

Szwenkfeldyści to wspólnota ewangelicka, powołująca się na śląskiego reformatora Caspara Schwenckfelda von Ossiga (1490–1561).

Propagował on odbiegającą od linii Lutra naukę eucharystyczną. Szwenkfeldystów prześladowali zarówno luteranie, jak i katolicy. W r. 1726 hrabia von Zinzendorf przyjął szwenkfeldystów, których wypędzono ze Śląska. Wkrótce jednak ich wydalenie nakazał elektor saski, w związku z czym w 1734 r. wyemigrowali oni do Ameryki Północnej. Do dziś w Stanach Zjednoczonych funkcjonuje „Schwenckfelder Church”.

Uważa się, że aż osiem budynków w Berthelsdorfie ma związek ze szwenkfeldystami. Prosty budynek szachulcowy z ok. 1730 r., który prawdopodobnie służył jako miejsce zgromadzeń, jest obecnie odnawiany przez stowarzyszenie Schwenckfeldhaus Berthelsdorf, i w przyszłości ma służyć jako centrum spotkań i informacji.

Schwenckfeldhaus
Obere Dorfstraße, 02747 Berthelsdorf

WIELKA SALA KOŚCIELNA

Sala kościelna w Herrnhut jest miejscem, w którym odbywają się spotkania i nabożeństwa Jednoty Braterskiej, niezależnego kościoła chrześcijańskiego, powstałego na Łużycach Górnych. Herrnhut zostało założone w 1722 r. przez ewangelickich uchodźców z Moraw, którym schronienia udzielił hrabia Nikolaus Ludwig von Zinzendorf (1700–60). Z tej głęboko religijnej społeczności powstała po objawieniu w r. 1727 tzw. Jednota Braterska, która kontynuowała tradycję braci czeskich i ostatecznie uznana została za samodzielny kościół bliiski luteranizmowi. Ponieważ tzw.

herrnhuci zakładali swoje wspólnoty na wszystkich kontynentach, kościół ten rozwinął się z czasem w międzynarodową wspólnotę wyznaniową.

Wielka Sala Kościelna Jednoty stanowi centralny punkt miejscowości. Barokowy gmach wybudowano w latach 1756–57 według planów wykształconego na dworze drezdeńskim Siegmunda Augusta von Gersdorffa. Wysoki dach mansardowy z sygnaturką góruje nad zabudową miasta. Za wielkimi, zwieńczonymi łukiem oknami, mieści się pełna światła sala. W przeciwieństwie do kościoła luterńskiego nie ma w niej ani ołtarza, ani ambony. Na środku, przed stołem, znajduje się krzesło liturgiczne. Bracia i siostry zasiadali niegdyś osobno na prostych ławkach. 9 maja 1945 r. budynek doszczętnie spłonął aż do fundamentów. Do 1953 r. trwała jego odbudowa w uproszczonej formie. Wnętrze jest całkowicie pozbawione zdobieć. Ławy i ściany są pomalowane na biało, ponieważ herrnhuci kładą nacisk na szczerą pobożność, unikając zewnętrznych ozdób.

Kirchensaal
Zinzendorfplatz 1, 02747 Herrnhut
tel. (+49) 035873 30677, frank@ebu.de, www.ebu.de

Codziennie od 9.00 do 18.00

DWÓR WÓJTA

Budynek został wzniesiony w 1730 r. i służył w pierwotnej postaci jako dom mieszkalny, który w r. 1746 rozbudowano do trójskrzydłowego założenia o charakterze pałacowym. Od 1756 r. był siedzibą wójtostwa, zarządzającego dobrami hrabiego von Zinzendorfa. Od r. 1913 Dwór jest siedzibą dyrekcji Jednoty, kierownictwa kościoła herrnhuckiego w Europie kontynentalnej. W sali posiedzeń układa się tzw. „hasła” herrnhuckie. Chrześcijanie z całego świata codziennie czytają słowa „wylosowane” tu z Biblii.

Vogtshof
Zittauer Straße 20, 02747 Herrnhut
Codziennie 9.00–18.00

GWIAZDY MORAWSKIE

Gwiazdy Morawskie to najstarszy „wynałazek” Jednoty. Przypominając gwiazdę betlejemską, ci świecący „bożonarodzeniowi postąpcy” obwieszają w czasie adwentu Słowo Chry-

stusa. Pierwsze wzmianki dotyczące wieloramiennych, podświetlanych od wewnątrz gwiazd adwentowych pochodzą z r. 1821. Od r. 1897 produkuje się je seryjnie. W pokazowym warsztacie można zobaczyć, jak powstają te słynne przedmioty, których rocznie wytwarza się ponad 250.000 sztuk.

Punkt obsługi turystycznej z pokazowym warsztatem produkcyjnym
Oderwitzer Straße 8, 02747 Herrnhut
tel. (+49) 035873 3640, info@herrnhuter-sterne.de

Poniedziałek–piątek 9.00–18.00, niedziela 10.00–17.00

MAŁE PŁÓTNO POSTNE

Żytawa posiada dwa cenne płótna postne. W czasie Wielkiego Postu okrywano nimi ołtarze kościelne. Do dziś zachowało się niewiele tego rodzaju zasłon, stąd egzemplarze z Żytawy są zabytkami o randze europejskiej.

Choć zawieszanie płócien postnych jest obyczajem przedreformacyjnym, tkaniny z Żytawy pozostały w użyciu także po wprowadzeniu luteranizmu. Jedna z zasłon utkana

została zresztą przez nieznanego mistrza dopiero w 1573 r., w czasie, gdy w mieście od dawna panowała już reformacja. Używano jej prawdopodobnie do przesłaniania głównego ołtarza kościoła farnego św. Jana. Lniane płótno o wymiarach 3,4 x 4,3 m przedstawia w centralnej części monumentalną scenę ukrzyżowania, otoczoną narzędziami zadawania cierpień, związanymi z Pasją Chrystusa. Fakt używania zasłony aż do 1684 r. pokazuje, że w luteraniskich kościołach łączył Górnych utrzymało się wiele „katolickich” praktyk.

Małe Płótno Postne zostało odrestaurowane wraz z Wielkim Płótnem przez fundację Abeggów w szwajcarskim Riggisbergu w latach 1995–96. Od 2005 r. jest ono wystawione w jednym z pomieszczeń Muzeum Kulturalno-Historycznego w Żytawie. Umiejscowiono je w budynku dawnego klasztoru franciszkanów, rozwiązanego w okresie reformacji. Jedną z wystaw muzealnych w 2017 r. poświęconą zostanie reformacji na terenie Łużyc Górnych.

i Kulturhistorisches Museum Franziskanerkloster
Klosterstraße 3, 02763 Žitavá
tel. (+49) 3583 554 790, museum@zittau.de
www.zittauer-fastentuecher.de

➔ Kwiecień–październik: codziennie 10.00–17.00, listopad–marzec: wtorek–niedziela 10.00–17.00

KOŚCIÓŁ ŚW. JANA

projektu pruskiego architekta Karla Friedricha Schinkla (1781–1841).

i Johanneskirche
Pfarrstraße, 02763 Žitavá

Żytawa dość wcześnie opowiedziała się za reformacją. Nową wiarę wprowadził w mieście Lorenz Heidenreich, powołany w 1521 r. na proboszcza kościoła św. Jana. Świątynia, w której wygłaszał kazania, padła ofiarą ostrzału austriackiego w 1757 r., podczas wojny siedmioletniej. W latach 1766–1804 wybudowano nowy gmach w stylu barokowym. Zyskał on w r. 1837 klasycystyczną formę według

WIELKIE PŁÓTNO POSTNE

przedstawia motywy ze Starego i Nowego Testamentu. Płótno używane było przez cały okres reformacji aż do r. 1672; przesłaniało ono prezbiterium kościoła św. Jana w okresie Wielkiego Postu.

i Kreuzkirche
Frauenstraße 23, 02763 Žitavá

➔ Kwiecień–październik codziennie 10.00–18.00, listopad–marzec: codziennie 10.00–17.00

KOŚCIÓŁ ŚW. BARBARY

Ustrój stanowy Łużyc Górnych pozwalał szlachcie na samodzielne podejmowanie decyzji w kwestiach wiary, bez konieczności występowania o zgodę władzy książęcej. Właściciele dóbr ziemskich niemal w całości zwrócili się w XVI w. ku nauce luterkańskiej. Ponieważ jako patroni kościołów mogli powoływać proboszczów według swojego uznania, w podległych sobie świą-

tyniach osadzali pastorów ewangelickich.

Wśród wielu ewangelickich kościołów wiejskich Łużyc Górnych, kościół św. Barbary w Ebersbachu zasługuje na szczególną uwagę z racji znakomicie zachowanego wystroju z XVI i XVII w. Reformację zaprowadził tu w 1540 r. Hans von Bischofswerder. W r. 1584 dobra przeszły w ręce rodu von Salza, dysponującego znacznymi włościami na Łużycach Górnych i Śląsku, zaś jego przedstawiciel, Jakub von Salza (1481–1539), został nawet biskupem wrocławskim.

Po północnej stronie prezbiterium znajduje się ława kolatorska. Tutaj podczas nabożeństwa zasiadał opiekun kościoła wraz z rodziną. Właściciele dóbr byli zobowiązani do wspierania inwestycji budowlanych w swoich świątyniach, korzystając w zamian za to z prawa pochówku w kościele. Rodzina von Salza zbudowała w 1606 r. własną kaplicę grobową. Znajdują się w niej epitafia Friedricha von Salzy (zm. 1609), Kathariny von Salzy z domu von Redern (zm. 1586) i Hioba von Salzy (zm. 1619). Postacie zmarłych zostały odwzorowane w naturalnej wielkości i umieszczone w bogatej, renesansowej oprawie. Barokowy ołtarz i ambonę ufundowała w r. 1723 Martha von Einsiedel. Barokowa wieża kościelna powstała w 1718 r.

Barbarakirche

Hauptstraße 57A, 02829 Schöpstal OT Ebersbach

tel.: (+49) 03581 3609111, info@ebersbach-kirche.de

Poniedziałek–piątek 10.30–15.00

KOŚCIÓŁ GRANICZNY

Podrosche, położone dziś bezpośrednio przy granicy z Polską, znajdowało się dawniej na granicy między księstwem żagańskim i margrabstwem Łużyc Górnych. Gdy po wojnie trzydziestoletniej zniszczona została wolność religijna na Śląsku, ewangelicy księstwa żagańskiego udawali się na nabożeństwa do leżących niedaleko protestanckich Łużyc Górnych i Dolnych. Proboszcz i nauczyciel z Przewozu (niem. Priebus) przenieśli się w 1668 r. na drugą stronę Nysy, do miasteczka Podrosche. Początkowo nabożeństwa odbywały się tu pod gołym niebem i w prowizorycznym kościele zbitym z desek, jednak w 1690 r. wzniesiona została szachulcowa świątynia. Składała się z ośmiokątnej nawy i prostokątnej przybudówki z dzwonnicą. Do końca prześladowań religijnych na Śląsku Podrosche służyło jako miejsce nabożeństw ewangelikom z Przewozu i 27 wsi księstwa żagańskiego. Kościoły graniczne i ucieczkowe, wznoszone wokół granic katolickich części Śląska, w znacznym stopniu przyczyniły się do tego, że ewangelicyzm na Śląsku przetrwał, a realizowana przez Habsburgów polityka kontrreformacyjna odniosła co najwyżej częściowe sukcesy.

Szachulcowy kościół spłonął 15 maja 1907 r. w wyniku uderzenia pioruna. W latach 1907–08 zastąpiono go kamienną świątynią, która zachowała kształt poprzedniczki. Podrosche to jedyna miejscowość w Niemczech, w której zachował się kościół graniczny. Wszystkie pozostałe świątynie graniczne i ucieczkowe znajdują się dziś na terenie Polski.

Evangelische Kirche

Holunderweg, 02957 Krauschwitz OT Podrosche

Umawianie zwiedzania pod tel. (+49) 35771 695 17

GYMNASIUM AUGUSTUM

Marcin Luter postulował tworzenie sieci szkół chrześcijańskich, by umożliwić każdemu wiernemu samodzielne czytanie i rozumienie Biblii. Również w miastach górnołużyckich zakładano po wprowadzeniu reformacji nowe szkoły, w których nauczali wykształceni w luteranśkim duchu nauczyciele. Prawdopodobnie najstynniejszą humanistyczną szkołą regionu było Gymnasium Augustum w Görlitz. Wywodziło się ono z założonej w 1530 r. ewangelickiej szkoły łacińskiej, którą w 1565 r. przeniesiono do budynku zniesionego klasztoru franciszkanów i przekształcono w gimnazjum. Pierwszym rektorem szkoły był Petrus Vincentius (1519–81), zaprzyjaźniony z Filipem Melanchtonem profesor Uniwersytetu w Wittenberdze. Ponieważ ani na Łużycach, ani na Śląsku nie było wówczas uniwersytetu, zadaniem Gymnasium Augustum było kształcenie ewangelickich elit regionu. Szkołę łączyły ścisłe więzy z założonym w 1779 r. Górnołużyckim Towarzystwem Nauk.

Gymnasium Augustum korzystało z gmachu założonego w XIII w. klasztoru franciszkanów, położonego w sąsiedztwie ewangelickiego kościoła Trójcy Świętej, dawnej świątyni przyklasztornej. Średniowieczne budowle klasztorne zastąpiono w latach 1854–56 neogotyckim budynkiem szkolnym, nawiązującym stylem do angielskiego college'u. Dziś w historycznym gmachu znajduje się Augustum-Annen-Gymnasium.

i Augustum-Annen-Gymnasium
Klosterplatz, 02826 Görlitz, www.anne-augustum.de

E Szkoła dostępna jedynie z zewnątrz

KOŚCIÓŁ ŚW. PIOTRA

Położony nad Nysą ewangelicka świątynia św. Piotra (właściwie św. św. Piotra i Pawła) jest głównym kościołem miasta. Do późno-romańskiego westwerku przylega pięcionawowy kościół halowy z XV w. Zwieńczenia wież dobudowano w latach 1889–91. Wraz

z powołaniem Franza Rotbarta na proboszcza kościoła w 1520 i ponownie w 1525 r. rozpoczęła się w Görlitz reformacja. Rotbart odprawił pierwsze ewangelickie nabożeństwo i zniósł katolickie obyczaje. Luteranizm przyjmował się w mieście jednak aż do połowy XVI w.

i St. Peter und Paul
Bei der Peterskirche, 02826 Görlitz

ŚWIĘTY GRÓB

Święty Grób to zespół krajobrazowo-architektoniczny, odtwarzający święte miejsca w Jerozolimie. „Łużycką Jerozolimę” wybudowano w latach 1480–1504 dzięki hojnej fundacji Georga Emericha (1422–1507), zamożnego kupca z Görlitz. Po wpro-

wadzeniu reformacji stała się ona luteranśkim miejscem kultu, do którego w XVII w. doprowadzono od kościoła św. Piotra Drogę Krzyżową z siedmioma stacjami. Święty Grób stanowił symbol śmierci na krzyżu i zmartwychwstania Chrystusa.

i Heiliges Grab
Heilig-Grab-Straße 79, 02826 Görlitz
tel. (+49) 03581 315864, www.heiligesgrab-goerlitz.de

➔ Kwiecień–wrzesień: poniedziałek–sobota 10.00–18.00, niedziela 11.00–18.00
Październik–marzec: poniedziałek–sobota 10.00–16.00, niedziela 11.00–16.00

DOM JAKUBA BÖHME

Szawc Jakub Böhme (1575–1624) był XVII-wiecznym mistykiem, którego pisma wywarły trwały wpływ na filozofię epoki. Urodzony jako syn chłopca ze Starego Zawidowa, podjął w 1599 r. w Görlitz pracę szewca. Nie posiadając żadnego wykształcenia uniwersyteckiego, napisał w r. 1612 wizjonerską rozprawę „Aurora, czyli Jutrzenka o poranku” („Aurora oder Morgenröte im Anfang”), w której zakwestionował szereg dogmatów kościoła luterańskiego. Böhme utożsamiał Boga z naturą i rozwinął mistykę o charakterze przy-

rodniczo-filozoficznym, która okazała się dla wielu ewangelików niezwykle przekonująca. Gregor Richter, proboszcz kościoła św. Piotra w Görlitz, zarzucił Böhmemu herezję i nałożył na niego zakaz pisania. W r. 1624 Böhme pochowany został na cmentarzu św. Mikołaja w Görlitz. Dom nad wschodnim brzegiem Nysy, niegdyś funkcjonujący pod adresem ulicy Praskiej 12 (Prager Straße 12), był pierwszym miejscem zamieszkania szewca, po tym, jak uzyskał on prawa obywatela miasta Görlitz. W r. 1924 na elewacji umieszczono tablicę pamiątkową. Widnieje na niej napis: „In diesem Hause wohnte Jakob Böhme von 1599 bis 1610” („W tym domu w latach 1599–1610 mieszkał Jakub Böhme”).

W 1898 r. ustawiono w parku miejskim w Görlitz pomnik myśliciela i mistyka, stworzony przez Johanna Pfuha (1846–1914). Znajduje się on po niemieckiej stronie miasta, podzielonego w 1945 r. wzdłuż Nysy. Również po polskiej stronie odsłonięto w r. 2011 pomnik (ul. Okrzei, przy skrzyżowaniu z ul. Bohaterów Getta). Przedstawia on parę butów, umieszczonych w otwartej księdze.

W domu Jakuba Böhme oprócz restauracji znajduje się niewielkie muzeum, które prezentuje życie i twórczość filozofa. W sąsiedztwie (ul. Daszyńskiego 15) znajduje się także Muzeum Łużyckie.

Dom Jakuba Böhme
ul. Daszyńskiego 12, 59-900 Zgorzelec
tel. 75 775 46 16
www.euroopera.org/dom-jakuba-boehme

Wtorek-czwartek 12.00-14.00, piątek-niedziela 12.00-17.00

KOŚCIÓŁ MARII PANNY

Lubań (niem. Lauban) był członkiem górnołużyckiego Związku Sześciu Miast. W Niedzielę Wielkanocną 1525 r. proboszcz Jerzy Hew publicznie opowiedział się za nową nauką, wygłaszając w języku niemieckim kazanie, w którym krytykował błędy i nadużycia kościoła katolickiego. Tym samym wprowadzona została w Lubaniu reformacja. Jedynie klasztor magdalenek pozostał przy wierze katolickiej.

Położony poza murami miasta kościół Marii Panny wybudowano w latach 1452–55. Kontrreformacja, rozpoczęta w księstwie jaworskim w połowie XVII w., objęła także śląskie miejscowości położone nieopodal Lubania. W r. 1654 świątynię przekazano więc do dyspozycji protestantów z Uniegoszcza, Radostowa i Wolbromowa. W okresie prześladowań religijnych w każdą niedzielę przekraczali oni granicę w drodze do swojego kościoła ucieczkowego. Do 1945 r. lubańska świątynia pozostała kościołem farnym tych miejscowości. XV-wieczny kościół salowy przebudowano w latach 1887–88 w stylu neogotyckim.

Po II wojnie światowej świątynię przekazano polskiemu kościołowi ewangelicko-augsburskiemu. Tym samym kościół Marii Panny pozostał jednym z niewielu kościołów granicznych i ucieczkowych, w których do dziś odbywa się nabożeństwa luterańskie.

Kościół ewangelicki Marii Panny
al. Kombatantów 1, 59-800 Lubań
tel. 75 721 05 11, www.luban.luteranie.pl

Otwarty podczas nabożeństw
(w każdą niedzielę o godz. 11.00) i na życzenie

KOŚCIÓŁ ŚWIĘTEJ TRÓJCY

Jedną z czterech instytucji sakralnych, wchodzących w skład stanów górnołużyckich, był klasztor magdalenek w Lubaniu. Ponieważ zakonnice mogły decydować o wierze swoich poddanych, te wsie Łużyc Górnych, które należały do klasztoru, pozostały przy wierze katolickiej. W r. 1845 w Lubaniu ponownie utworzono parafię katolicką, która wykorzystywała kaplicę klasztorną św. Anny. W latach 1857–61 kaplicę tę zastąpiono neogotyckim kościołem z czerwonej cegły. Wybudowany według planów monachijskiego architekta Johanna Evangelisty Marggraffa (1830–1917) gmach otrzymał wezwanie Trójcy Świętej. Po zniszczeniu kościoła i klasztoru podczas II wojny światowej, odbudowy doczekał się w latach 1957–61 jedynie kościół. Dziś świątynia jest katolickim kościołem farnym miasta.

Kościół Świętej Trójcy
ul. Szymanowskiego 1, 59-800 Lubań

KOŚCIÓŁ ŁASKI PW. PW. ŚWIĘTEGO KRZYŻA

W r. 1653 wszystkie kościoły ewangelickie Jeleniej Góry (niem. Hirschberg) i okolic uległy rekatolicyzacji. Ludność ewangelicka, która chciała brać udział w nabożeństwach, musiała udawać się w wielogodzinne, a czasem i wielodniowe wyprawy

do ewangelickich kościołów granicznych i ucieczkowych. Podczas wielkiej wojny północnej szwedzki król Karol XII (1682–1718) wstawił się za interesami śląskich protestantów i wynegocjował w ugodzie altransztadzkiej z 1707 r. zgodę cesarza Józefa I (1678–1711) na budowę sześciu ewangelickich kościołów „z cesarskiej łaski”. Jednym z tych tzw. kościołów łaski był jeleniogórski kościół Świętego Krzyża. Legnicki architekt Martin Frantz (1679–1742) zaprojektował go, na wzór sztokholmskiego kościoła mariackiego, na planie krzyża greckiego. Do zwieńczonej barokową wieżą kopuły prowadzą na zewnątrz cztery ośmiokątne wieżyczki. Wnętrze, otoczone dwiema emporami, wyróżnia się imponującym barokowym wyposażeniem, ufundowanym przez zamożnych mieszczan. Autorem iluzjonistycznych fresków jest praski malarz Felix Anton Scheffler (1701–60). W nawie i na emporach zmieścić się może 4000 wiernych.

Kościół łaski był główną świątynią ewangelicką Jeleniej Góry. W latach 1957–2012 wykorzystywany był jako kościół garnizonowy; dziś jest rzymskokatolickim kościołem parafialnym.

Kościół łaski pw. Świętego Krzyża
ul. 1 Maja 45, 58-500 Jelenia Góra
www.kosciolgarnizonowy.pl

KOŚCIÓŁ ZBAWICIELA

Cieplice (niem. Warmbrunn) położone są u podnóża Karkonoszy. Dawne miasto rezydencjonalne hrabiów von Schaffgotschów stanowi dziś część Jeleniej Góry. Habsburgowie realizowali na terenie Karkonoszy akcję kontrreformacyjną. Prześladowania luteran zakończyła dopiero aneksja Śląska przez Prusy.

W 1741 r. parafia ewangelicka w Cieplicach uzyskała pozwolenie na budowę kościoła. Drewniany dom modlitwy zastąpiono w latach 1774–79 nowym, barokowym budynkiem o bogatym wyposażeniu wnętrza. Dziś w kościele Zbawiciela odprawia nabożeństwa jeleniogórska parafia ewangelicko-augsburska.

Kościół Zbawiciela

Cieplice Śląskie-Zdrój, pl. Piastowski 18, 58-560 Jelenia Góra

KOŚCIÓŁ GRANICZNY

Katolicki kościół farny św. Jacka w Pogorzelskach (niem. Kriegheide) jest dawnym ewangelickim kościołem granicznym. Wyposażenie wielu ewangelickich kościołów na Śląsku uległo zniszczeniu po r. 1945, jednak wystrój świątyni w Pogorzelskach wraz z dekoracją malarską przetrwał do dziś. Świątynię wybudowano w r. 1656, po tym, jak cesarska administracja poddała rekatalizacji wszystkie kościoły protestanckie w księstwach głogowskim i jaworskim. Ewangelicy nie rezygnowali jednak ze swojej wiary i podejmowali podróże do świątyń protestanckiego księstwa legnickiego. Wolf Alexander von Stosch, właściciel majątku w Chocianowie, ufundował w Pogorzelskach szachulcowy kościół graniczny. Korzystali z niego mieszkańcy aż 67 miejscowości.

Wnętrze świątyni zdobi polichromowany, drewniany sufit. Podpiera go w środku drewniana kolumna w kształcie palmy. Za rzeźbionymi liśćmi palmowymi kryje się otwór akustyczny wychodzący na poddasze. Gdy w nawie i na emporach brakowało już miejsca, wierni zasiadali w ławkach na poddaszu kościoła. Na drzwiach do zakrystii przedstawiony został Chrystus i dwaj uczniowie z Emaus na tle ewangelickich kościołów w Pogorzelskach i Jaworze. Postacie wyobrażone są jako XVII-wieczni pielgrzymi, zmuszeni do dalekich wędrówek na nabożeństwa.

Kościół św. Jacka

Pogorzelska 21, 59-140 Chocianów

tel. 76 817 12 32, www.salezjanie.pl/pogorzelska

Otwarte w czasie nabożeństw oraz na życzenie

POMNIK TROTZENDORFA

Walenty Trotzendorf (właściwie Friedland) (1490–1556) z Trójcy (niem. Troitschendorf) koło Zgorzelca był uczonym i reformatorem oświaty. Przez wiele lat kierował założonym w Złotorii (niem. Goldberg). Jest twórcą modelu szkolnego, który stał się wzorem dla całego świata ewangelickiego. Pomysł Trotzendorfa, by włączyć uczniów w proces zarządzania szkołą i internatem, do dziś uznaje się za nowoczesną koncepcję pedagogiczną.

Już w 1522 r. powołano w Złotorii pierwszego luterańskiego kaznodzieję,

którym został Jakub Süßenbach. Właśnie z tego powodu miasto szczyliło się później mianem „kolebki ewangelicyzmu na Śląsku”. Mimo że Trotzendorf został pochowany w Legnicy, od XIX w. pamięć o nim odżyła również w Złotorii. W 1881 r. położony przy kościele plac (dziś pl. Niepodległości) otrzymał imię uczonego (Trotzendorfpfatz). W 1908 r. miejscowe zrzeszenie nauczycieli (Goldberger Lehrerverein) ufundowało przy kościele mariackim pomnik ku czci wielkiego humanisty. Obiekt został zniszczony w 1950 r., jednak z inicjatywy legnickiego oddziału Niemieckiego Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego, grupującego członków mniejszości niemieckiej, w 2005 r. odbudowano go w dawnej lokalizacji.

Pomnik Walentego Trotzendorfa
ul. Żeromskiego, 59-500 Złotoryja

KOŚCIÓŁ NARODZENIA NAJŚWIĘTSZEJ MARYI PANNY

Wzniesiony w XIV w. jako gotycki kościół halowy, służył w latach 1522–1946 jako miejski kościół ewangelicki. Na północnej ścianie prezbiterium znajduje się epitafium pochowanego w Legnicy Walentego Trotzendorfa. Wykonane w 1566 r. renesansowe dzieło ukazuje Chrystusa podczas Sądu Ostatecznego, pod nim zaś modlącego się humanistę. Świątynia jest dziś katolickim kościołem farnym.

Kościół Narodzenia Najświętszej Maryi Panny
ul. Niepodległości 8, 59-500 Złotoryja

KLASZTOR FRANCISZKANÓW I KOŚCIÓŁ ŚW. JADWIGI ŚLĄSKIEJ

Kościół św. Jadwigi Śląskiej, ufundowany w 1212 r. przez św. Jadwigę, był od XIII w. związany z klasztorem Franciszkanów. Po rozwiązaniu klasztoru Walenty Trotzendorf przeniósł do budynku klasztoru sławne gimnazjum złotoryjskie.

W r. 1704 klasztor zwrócono franciszkanom, a całe założenie gruntownie przebudowano w stylu barokowym. Od 1810 r. świątynia działa jako katolicki kościół farny.

Kościół św. Jadwigi
ul. Klasztorna 18, 59-500 Złotoryja

MAUZOLEUM PIASTÓW

Piastowie byli dynastią panującą w Królestwie Polskim i na Śląsku. Piastowie śląscy, którzy od XIII w. podporządkowali się królom Czech, wcześniej poparli Marcina Lutra. W latach 1523–24 książę legnicki i brzeski Fryderyk II (1480–1547) wsparł wprowadzenie reformacji na podległym sobie terytorium. Tym samym Legnica (niem. Liegnitz) stała się ostoją luteranizmu na Dolnym Śląsku. Choć w 1614 r. legnicka dynastia książęca przeszła na kalwinizm, przeważająca część społeczeństwa pozostała luterkańska. Na mocy pokoju westfalskiego książętom legnicko-wołowskiemu i brzeskiemu pozostawiono prawo do wolności wyznaniowej. Jednak po śmierci Jerzego Wilhelma (1660–1675), ostatniego Piasta z prawem do tronu, Habsburgowie mogli rozpocząć wprowadzanie kontrreformacji również w Legnicy.

Matka ostatniego księcia, Luiza von Anhalt-Dessau (1631–1680), ufundowała mauzoleum. Barokową kaplicę w kościele św. Jana wybudowano w latach 1677–79 według projektu Carlo Rossiego (zm. 1688). Członkowie rodu książęcego spoczywają w pięciu sarkofagach, znajdujących się we wnękach parteru. Program malarski opracował śląski poeta Daniel Casper von Lohenstein (1635–83). Jezuiti, którzy w latach 1700–20 dobudowali do mauzoleum kolegium jezuickie oraz kościół św. Jana Chrzciciela, pozostawili wyposażenie w niezmienionym stanie.

Mauzoleum Piastów przy kościele św. Jana Chrzciciela
ul. św. Jana, 59-200 Legnica
tel. 76 724 41 77, legnica@franciszkanie.pl,
www.legnica.franciszkanie.pl

Otwarte codziennie, wejście przez kościół św. Jana Chrzciciela

KOŚCIÓŁ ŚW. ŚW. PIOTRA I PAWŁA

Katolicki kościół katedralny św. św. Piotra i Pawła był niegdyś głównym kościołem ewangelickim miasta. W 1522 r. książę legnicki Fryderyk II wprowadził tu reformację. Z XVI i XVII w. pochodzą stalle, ambona oraz liczne nagrobki. Po wysiedleniu ludności niemieckiej kościół przekazano katolikom. Od 1992 r. jest on katedrą nowoutworzonej Diecezji Legnickiej.

Katedra Świętych Apostołów Piotra i Pawła
pl. Katedralny, 59-200 Legnica

AKADEMIA RYCERSKA

Otworzona w 1708 r. Akademia Rycerska była renomowaną szkołą śląskiej, a później pruskiej arystokracji. Instytucja stała otworem zarówno dla ewangelickich, jak i katolickich wychowanków. Środki na funkcjonowanie szkoły pozyskiwano z fundacji św. Jana, przekazanej przez bezdzietnego księcia legnickiego Jerzego Rudolfa (1595–1653). Monumentalny barokowy pałac wybudowany został w latach 1726–28 według planów wiedeńskiego architekta Josepha Emanuela Fischera von Erlacha (1693–1742). Dziś w gmachu Akademii mieści się Muzeum Miedzi.

Akademia Rycerska
ul. Chojnowska 2, 59-220 Legnica

Wtorek, środa, piątek 10.00–17.00; czwartek 12.00–19.00;
sobota 10.00–19.00; niedziela 12.00–18.00

POMNIK REFORMACJI

W r. 1524 Jan Hess (1490–1547), proboszcz wrocławskiego kościoła św. Marii Magdaleny, wprowadził nowy porządek nabożeństw według wzoru wittenberskiego. Ewangelickiego kaznodzieję uznaje się, obok m.in. Ambrożego Moibana (1494–1554), za jednego z „ojców śląskiej reformacji”.

O początkach reformacji we Wrocławiu przypomina płaskorzeźba, znajdująca się po zewnętrznej stronie prezbiterium kościoła św. Marii Magdaleny. Dzieło wykonał w 1917 r. Paul Schulz z okazji 400-lecia reformacji. Przedstawia ono Jana Hessa i czterech innych krzewicieli reformacji na Śląsku. Po 1945 r. twarze i inskrypcje zostały zniszczone.

Trzynawowa gotycka bazylika była do 1945 r. największym kościołem ewangelickim miasta i główną świątynią kościoła ewangelickiego na Śląsku. Tutaj generalny superintendent, najwyższy rangą duchowny kościoła w regionie, dokonywał ordynacji wszystkich nowopowołanych proboszczów.

Odbudowę kościoła św. Marii Magdaleny po zniszczeniach wojennych zakończono w 1970 r. Dziś świątynia jest katedrą diecezji wrocławskiej kościoła polskokatolickiego. Wspólnota ta należy do grupy kościołów starokatolickich.

Katedra św. Marii Magdaleny
ul. Łaciarska (tablica), ul. Szewska 10 (wejście do kościoła)
www.mariamagdalena.wroclaw.pl

KOŚCIÓŁ ŚW. ELŻBIETY

Kościół gotycki przy północno-zachodnim narożniku rynku był w latach 1525–1946 głównym ewangelickim kościołem Wrocławia. Reformację wprowadził tu wykształcony w Wittenberdze humanista Ambrożej Moiban (1494–1554). W r. 1525, na wniosek reformatora Jana Hessa, poświęcono go na pastora kościoła św. Elżbiety. Ostatnie ewangelickie nabożeństwa odbyły się tu w r. 1946. Dziś ta trzynawowa, ceglana bazylika służy jako katolicki kościół garnizonowy.

Kościół Garnizonowy św. Elżbiety
ul. św. Mikołaja, 50-137 Wrocław

KOŚCIÓŁ ŚW. KRZYSZTOFA

Gotycki kościół salowy jest kościołem parafialnym niemieckojęzycznych ewangelików Wrocławia i Dolnego Śląska. Poświęcona św. Krzysztofowi świątynia powstała w XV w. Od 1619 r. kościół użytkowany był przez polskojęzycznych

ewangelików; ostatnie nabożeństwo w języku polskim odbyło się tu w 1829 r. W 1958 r. świątynię przekazano w użytkowanie pozostałym w mieście Niemcom. Obecnie większość wiernych stanowią Niemcy, którzy przybyli do Wrocławia po 1990 r.

Kościół św. Krzysztofa
pl. św. Krzysztofa, 51-675 Wrocław
www.stchristophori.eu

KOŚCIÓŁ POKOJU PW. TRÓJCY ŚWIĘTEJ

Po wojnie trzydziestoletniej Habsburgowie rozpoczęli rekatolicyzację Śląska. Zawarty w 1648 r. pokój westfalski pozwolił cesarzowi Ferdynandowi III na zamknięcie kościołów ewangelickich w śląskich księstwach dziedzicznych i wypędzenie

ich proboszczów. Protestantom pozwolono jednak na wzniesienie poza murami Głogowa (niem. Glogau), Świdnicy (Schweidnitz) i Jawora (Jauer) tzw. kościołów pokoju. Zbudowane w latach 1652–57 świątynie mogły być skonstruowane jedynie z drewna i gliny; stosowania innych materiałów zakazano.

Albrecht von Saebisch (1610–88), wrocławski mistrz budowlany, zaprojektował dla Świdnicy obszerną szachulcową konstrukcję o płaskim, drewnianym stropie i trzech emporach. Kościół pokoju mieści 3000 miejsc siedzących i może znaleźć się w nim łącznie nawet 7500 wiernych. Wewnątrz świątynia zachowała bogatą polichromię. Po tym, jak ugoda altranszadzka dopuściła wznoszenie dzwonnicy, wolnostojący obiekt tego typu oddano do użytku obok kościoła w 1708 r. Barokowy ołtarz powstał w r. 1752.

Kościół pokoju są imponującymi świadectwami wiary śląskich ewangelickich, którzy nie dali się odwieść od swojej religii. Wspólne nabożeństwa i wyprawy do kościołów pokoju wzmacniały wytrwałość i siłę ich przekonań.

Świdnicki kościół pokoju należy dziś do polskiego kościoła ewangelicko-augsburskiego. W 2001 r. wpisany został – razem z kościołem pokoju w Jaworze – na listę dziedzictwa światowego UNESCO jako największy na świecie kościół szachulcowy.

Kościół pokoju pw. Trójcy Świętej
pl. Pokoju 6, 58-100 Świdnica, tel. 74 852 28 14
kosciol@kosciolpokoju.pl, www.kosciolpokoju.pl

Kwiecień–październik: poniedziałek–sobota 9.00–18.00, niedziela 11.30–18.00; listopad–marzec: po zgłoszeniu telefonicznym

DOM ZGROMADZEŃ BRACI CZESKICH

Kunwald (niem. Kunwald) jest miejscem powstania czeskiej jednota braterskiej. W 1457 r. w położonej w Orlickich Górach wsi osiedlili się zwolennicy kaznodziei Piotra Chelczyckiego (ok. 1390–ok. 1460). Założyli tu radykalną wspólnotę wyznaniową, która odrzucała zwierzchność władzy świeckiej oraz prawo własności, dążąc do powrotu do pierwotnej formy chrześcijaństwa. Wskutek tego, że „bracia prawa Chrystusowego” powoływali własnych proboszczów, a w 1467 r. – w osobie Macieja z Kunwaldu – nawet biskupa, oddzielili się oni od kościoła utrakwistycznego. W XVI w. „bracia czescy” znaleźli się pod silnym wpływem niemieckiej reformacji. W 1575 r. luteranie i bracia zawarli ugodę zwaną „Confessio Bohemica”. Ich wspólnoty zaczęły powstawać nie tylko w Czechach, ale także na Morawach i w Polsce.

Niewielki budynek w Kunwaldzie wzniesiony został w XV w. w tradycyjnej, drewnianej technice i ulegał odtąd wielokrotnej renowacji. Mieścił w sobie skromną salę modlitw i zgromadzeń miejscowych braci.

Po zwycięstwie stronnictwa katolickiego w bitwie pod Białą Górą w 1620 r. braci czeskich zmuszono do konwersji lub emigracji, a ich społeczność w Czechach niemal przestała istnieć. W budynku umieszczona została szkoła katolicka, później służył on celom mieszkalnym. W 1929 r. nabył go Ewangelicki Kościół Braci Czeskich, który swoją nazwą świadomie nawiązuje do tradycji husytów i braci czeskich. Odtąd dom służy celom pamiątkowym. Nieopodal wzniesiony został w 1910 r. pomnik Jana Amosa Komeńskiego (1592–1670), ostatniego biskupa braci.

Domek na Sboru
Kunvald 40, 561 81 Kunwald
tel. (+420) 465 619 160, www.kunvald.info/domek-na-sboru

Lipiec–sierpień: wtorek–niedziela 9.00–17.00; maj, czerwiec i wrzesień na życzenie – pytać pod adresem Kunvald 189 (poniżej Domku); w pozostałe miesiące tylko po wcześniejszym uzgodnieniu

KOŚCIÓŁ BRACI CZESKICH

Mladá Boleslav (niem. Jungbunzlau) była w XVI i XVII w. ośrodkiem braci czeskich, jednej z protestanckich grup religijnych, która oddzieliła się od utrakwistów. W Mładej Boleslavi rezydowali biskupi wspólnoty, a miasto pełniło wówczas

swoistą rolę „Rzymu” tej grupy religijnej. Świątynia jest unikalnym zabytkiem tradycji czeskiego protestantyzmu.

Kościół wzniesiony został w latach 1544–54 przez włoskiego budowniczego Matteo Borgorelliego (ok. 1510–72) w stylu renesansowym. Jedynie maswerkowe okna przypominają jeszcze o gotyckich tradycjach budowlanych. Bracia zbierali się w prostym, pozbawionym ozdób wnętrzu. Środkowej nawie towarzyszą boczne, wyposażone w emporie. Zrezygnowano z przedstawień figuratywnych; skupienie na Słowie Bożym podkreślają cytaty z Biblii w języku czeskim, umieszczone wokół ołtarza. Herby wskazują na fakt obecności wśród braci wpływowych rodów szlacheckich.

Po bitwie pod Białą Górą w 1620 r. działalność braci czeskich została zakazana. Ci, którzy nie chcieli przyjąć katolicyzmu, zostali zmuszeni do emigracji. Wielu z nich udało się do Saksonii. Świątynia została w 1624 r. przekazana parafii katolickiej i poświęcona św. Wacławowi. W wyniku reform cesarza Józefa II w 1787 r. przekształcono ją w magazyn wojskowy. W r. 1899 dawny kościół przejęło miasto Mladá Boleslav. Po przywróceniu wnętrza do XVI-wiecznego stanu urządzono tu muzeum miejskie. Od 1982 r. kościół braci czeskich pełni funkcję ośrodka kultury.

Sbor českých bratří
Českokobratrské náměstí 123, 293 01 Mladá Boleslav
tel. (+420) 326 109 406, www.kulturamb.eu/sbor-ceskych-bratri

Kwiecień–listopad: wtorek–niedziela 10.00–16.00

KOŚCIÓŁ KATOLICKI PW. WNIEBOWSTĄPIENIA MARII PANNY

Główna katolicka świątynia miasta zbudowana została w XV i XVI w. Służyła wtedy jako kościół utrakwistom, jednemu z husyckich ruchów religijnych, który oddzielił się od Rzymu. Nazywani także „kielichowcami”, udzielali oni komunii pod dwiema postaciami. Nie przypadkiem maswerk w oknie po lewej stronie wejścia do kościoła

zawiera kamienny kielich jako symbol wiary. W trakcie kontrreformacji świątynia uległa rekatolicyzacji i na początku XVIII w. przebudowano ją w stylu barokowym.

Kostel Nanebevzetí Panny Marie
Komenského náměstí, 293 01 Mladá Boleslav

DRUKARNIA BRACI CZESKICH

Wzgórze na lewym brzegu Izery zaczerpnęło swą nazwę od biblijnej Góry Karmel w Ziemi Świętej. Z rozwiązanej w czasie wojen husyckich klasztoru wykształciła się ceniona szkoła braci czeskich,

którą w okresie kontrreformacji ponownie przekształcono w klasztor. Dziś działa tu prywatna szkoła wyższa. Położony naprzeciw dom mieścił w XVI w. drukarnię braci. Powstawały w niej Biblie, śpiewniki i pisma teologiczne.

Tiskárna jednoty bratrské
Na Karmeli 66, 293 01 Mladá Boleslav

GRÓD LUTRA

W 1584 roku Melchior von Redern, właściciel dóbr frydlańskich, założył na przedpolu Gór Izerskich górnicze miasto Böhmisches Neustadt („Nowe Miasto Czeskie”). Osiedlali się w nim głównie sascy górnicy, którzy w okolicznych górach wydobywali miedź, żelazo i cynę. W r. 1607 Katharina

von Redern ufundowała tu kościół ewangelicki. Luteranizm dominował wówczas w całych północnych Czechach. Po bitwie pod Białą Górą Krzysztof II von Redern został wypędzony z Frydlantu. W latach 1650–52 miasteczko stało się katolickie, bowiem Jezuici zmusili jego luterkańskich mieszkańców do wyboru między konwersją bądź wyjazdem.

Dopiero pod koniec XIX w. ponownie zawiązała się tu niewielka parafia ewangelicka. Z jej inicjatywy założono w 1901 r. stowarzyszenie na rzecz budowy kościoła i zlecono architektowi Otto Bartningowi (1883–1959) zaprojektowanie domu parafialnego. Bartning, który wywarł później istotny wpływ na architekturę kościelną XX w., miał już wówczas w dorobku realizację szeregu świątyń dla diaspory ewangelickiej w monarchii Habsburgów. W sierpniu 1912 r. kościół został uroczystie poświęcony.

„Lutherburg” (Gród Lutra) w Neustadt, czyli dzisiejszym Nowym Mieście pod Smrkem, znajduje się poza obszarem zwartej zabudowy. Jego nazwa pochodzi od luterkańskiej pieśni „Warownym grodem jest nasz Bóg”. Otto Bartning stworzył harmonijny zespół architektoniczny, składający się z sali zebrań, plebanii oraz wieży o urozmaiconej kompozycji dachów i stosunkowo oszczędnych elewacjach.

Po wysiedleniu ludności niemieckiej w mieście osiedlono protestantów Czechów z Żelowa koło Łodzi oraz z Michałówki na Ukrainie. Oni i ich potomkowie współtworzą dziś parafię Ewangelickiego Kościoła Braci Czeskich.

❶ Evangelický kostel (Lutherův hrad)
Blahoslavova 325, 463 65 Nové Město pod Smrkem
tel. (+420) 777 088 472 lub (+420) 482 325 176
nove-mesto-pod-smrkem.evangelnet.cz

Otwarte tylko podczas nabożeństw lub po uzgodnieniu

KOŚCIÓŁ CHRYSTUSA ZBAWICIELA

Aż do rekatolicyzacji Czech Frydlant (niem. Friedland) był ostoją luteran. Reformację wprowadził tu w latach 30. XVI w. ród von Bibersteinów. Miejską świątynię, dziś katolicki kościół Znalezienia Krzyża Świętego, wybudowano w latach 1549–51 jako kościół luterkański. Kontreformaacja rozpoczęła się wypędzeniem rodu von Redern, którego dobra skonfisko-

wano. W r. 1624 wydano z Frydlantu proboszcza Wolfganga Günthera (1586–1636). Mieszkańcy, którzy nie chcieli przejść na katolicyzm, wyemigrowali do Saksonii.

Dopiero w XIX w. ponownie wykształciła się w mieście wspólnota ewangelicka. W latach 1902–04 parafia luterkańska wybudowała na obrzeżach miasta, przy wsparciu fundacji im. Gustawa Adolfa (Gustav-Adolf-Werk), ewangelicki kościół Chrystusa Zbawiciela. Architekt Julius Rolffs (1879–1946) z Bonn zaprojektował neogotycki kościół salowy z zachodnią wieżą. Witraże wykonane zostały w nadwornej pracowni malarstwa na szkle króla saskiego „C. L. Türrke” w Żytawie. Jedno z okien przedstawia herb Kathariny von Redern, z domu hr. Schlick (zm. 1617), która w istotny sposób wspierała wiarę luterkańską w posiadłościach frydlańskich i libereckich.

Do r. 1945 kościół Chrystusa Zbawiciela używany był przez niemieckich luteran. Po wysiedleniu ludności niemieckiej świątynię przejął Czechosłowacki Kościół Husycki.

❶ Evangelický kostel Krista Spasitele
Vrchlického 945, 464 01 Frýdlant
tel. (+420) 731 520 042, noccsch.frydlant@email.cz

Dostępny tylko podczas nabożeństw lub po uzgodnieniu

KAPLICA ZAMKOWA

Zamek we Frydlancie uchodzić może za najbardziej spektakularną rezydencję renesansową północnych Czech. Położony na skale, wznoszącej się wysoko nad zakolami Witki, powstał na miejscu

średniowiecznej warowni, która strzegła pobliskich granic z Łużycami i Śląskiem. Dobra frydlańskie, obejmujące znaczną część Gór Izerskich, przeszły w 1554 r. we władanie rodu von Redern, który wspierał rozwój protestantyzmu w Czechach Północnych. Friedrich von Redern (zm. 1564) wprowadził w życie luteriańską ordynację kościelną. Melchior von Redern (1556–1600) rozpoczął w 1598 r. budowę nowego zamku dolnego oraz ewangelickiej kaplicy zamkowej. Autorem projektu był włoski budowniczy Marco Spazio. Prostokątną budowlę wieńczą renesansowe szczyty, zaś fasadę pokrywają sgraffitowe dekoracje. Wnętrze zdominowane jest przez imponujący, renesansowy ołtarz.

Ponieważ Christoph von Redern (1591–1642) przyłączył się do buntu stanów czeskich, jego posiadłości zostały w 1620 r. skonfiskowane przez cesarza Ferdynanda II (1578–1637). Miejscowi luteranie schronili się w Polsce. Dobra frydlańskie zostały nadane przez cesarza Albrechtowi Wenzlowi Eusebiusowi von Waldsteinowi (1583–1634), zwanemu Wallensteinem. „Książę frydlański” nakazał bezwzględne wydalenie wszystkich luteran. W przeciągu kilku lat dobra uległy rekatolicyzacji. Ewangelicka kaplica zachowała się, została jednak przekształcona na potrzeby obrządku rzymskokatolickiego.

i Zamek Frýdlant, 464 01 Frýdlant
tel. (+420) 482 312 130
frydlant@npu.cz, www.zamek-frydlant.cz

➔ Kwiecień–październik: wtorek–niedziela 9.00–16.00; lipiec–sierpień do 16.30; wnętrza dostępne tylko z przewodnikiem

KOŚCIÓŁ PIELGRZYMKOWY PW. NAWIEDZENIA NAJŚWIĘTSZEJ MARIII PANNY

Barokowy kościół pielgrzymkowy w Hejnicach (niem. Haindorf) jest największą świątynią północnych Czech. Tradycja pielgrzymkowa narodziła się tu już w XIV w. Według legendy, w 1311 r. pewien ubogi sitarz postawił przy lipie nabyty właśnie w Żytawie obraz Matki Boskiej i modlił się do niej o pomoc dla swojej chorej rodziny. Ponieważ jego żona i dziecko wyzdrowieli, rozpowszechniać zaczęła się wiara w cudowną siłę obrazu. W miejscu łaski powstał gotycki kościół. W 1558 r. do Hejnic wprowadzono reformację, w związku z czym kult maryjny zamarł. Wraz z rekatolicyzacją Czech w XVII w. tradycja pielgrzymkowa odżyła. Hrabia Franz Ferdinand von Gallas (1635–97), właściciel dóbr frydlańskich, sprowadził do Hejnic franciszkanów, którzy wzniesli klasztor i rozbudowali ośrodek pielgrzymkowy do monumentalnego symbolu kontreformacji. Dwuwieżowy kościół pielgrzymkowy powstał w latach 1722–29 według projektu praskiego architekta Marcantonio Canevalle (1652–1711). Nawę kościoła przykrywa kopuła o wysokości 35 m. Jej polichromia przedstawia koronację Marii na Królową Niebios. Barokowy ołtarz główny mieści cudowny obraz, który i dziś stanowi cel pielgrzymek. Dawny klasztor franciszkanów służy obecnie jako międzynarodowe centrum spotkań.

i Kostel Navštívení Panny Marie
Klášterní 1, 463 62 Hejnice
tel. (+420) 482 360 211, mcdo@mcdo.cz, www.mcdo.cz

➔ Kwiecień–wrzesień: poniedziałek–sobota 9.00–17.00, październik–marzec: 9.00–16.00

KOŚCIÓŁ POKOJU

Również w Hrádku nad Nisou (niem. Grottau), czeskim mieście sąsiadującym z Żytawą, zwyciężyła w XVI w. wiara luterńska. W r. 1620 mieszkańcy zostali zmuszeni do przejścia na katolicyzm. Dopiero w XIX w. zawiązała się – również dzięki przybyłszom z Saksonii – gmina luterńska. W 1930 r. 17 procent mieszkańców wyznawało protestantyzm.

Ewangelicki kościół pokoju znajduje się

w sąsiedztwie katolickiego kościoła farnego. Wybudowano go w latach 1900–01 według planów Johanna Vollmera (1845–1920) i Heinricha Jassoya (1863–1939) z Charlottenburga. Nawa kościoła i umieszczona z boku wieża obłożone są saskim piaskowcem. Portal nosi formy renesansowe, nawiązując do okresu, w którym Hrádek był miastem luteranskim. Oszczędne wnętrze przykryte jest sklepieniem kolebkowym. Witraże pochodzą z nadwornej pracowni malarstwa na szkło króla saskiego „C. L. Türcke” w Żytawie, która miała niegdyś w mieście swój oddział. W ornamentalne tło wkomponowane są naturalnej wielkości postacie Marcina Lutra i Filipa Melanchtona.

Po wysiedleniu ludności niemieckiej kościół pokoju przekazano Czechosłowackiemu Kościołowi Husyckiemu, który korzysta ze świątyni do dziś. Historyczne wyposażenie pozostało w przeważającej części niezmienione. Zachowało się również okno z postacią Lutra.

Kostel Pokoje

Lutherova 496, 463 34 Hrádek nad Nisou

tel. (+420) 723 255 696, hedvika.z@eurnet.cz

Otwarte tylko podczas nabożeństw lub po uzgodnieniu

KAPLICA ZAMKOWA ŚW. BARBARY

Założony w XIII w. zamek w Grabštejnie (niem. Grafenstein) był ośrodkiem posiadłości burgrabiów von Dohna w Górach Żytawskich. W XVI w. średniowieczną budowlę przekształcono w dostojną renesansową rezydencję. Kaplica zamkowa św. Barbary jest jednym z niewielu kościołów w północnych Czechach, które zachowały wyposażenie o wyraźnie luterskim charakterze. Przebudowa zamku

i kaplicy datowana jest na czasy radcy dworu cesarskiego Georga Mehla von Strehlitz (ok. 1514–89), który nabył zadłużone dobra w 1562 r. Mehl był luteraninem, lecz podobnie jak ojciec, Balthasar, wiernie służył katolickim Habsburgom, za co w 1531 r. jego rodzina została wyniesiona do stanu szlacheckiego. Radca dworu i wicekanclerz korony czeskiej działał również na czeskich ziemiach koronnych – na Śląsku i Łużycach Górnych.

Wnętrze kaplicy porządkują filary przyściennie, podtrzymujące sklepienie. Ściany i sufit pokryte są imponującą polichromią renesansową. Pola obrazów otoczone są przez motywy kwiatowe i arabeski. Zawierają one sceny z Męki Pańskiej, a także alegorie cnót i przywar. Na filarach odnaleźć można wizerunki ewangelistów i apostołów. Do XVI-wiecznego wyposażenia należą również polichromowane stalle umieszczone pod emporami. Choć kontrreformacja dotarła także do Grabštejnu, to kaplicę pozostawiono w pierwotnym stanie. Usunięciu uległ jedynie ołtarz. Dzisiejszy ołtarz zawiera kopię malowidła „Madonna pod drzewem pomarańczowym” z pracowni Lucasa Cranacha (1472–1553). W latach 1994–2009 kaplica przeszła gruntowną renowację.

Hrad Grabštejn

Grabštejn, 463 34 Hrádek nad Nisou

tel. (+420) 482 724 301, grabstejn@npu.cz

Aktualne informacje dostępne pod adresem

www.hrad-grabstejn.cz

KATEDRA STAROKATOLICKA

Czeski Varnsdorf (niem. Warnsdorf), niegdyś luterańska miejscowość położona na granicy z Łużycami Górnymi, stanowił od XIX w. ośrodek austriackiego kościoła starokatolickiego. W r. 1871 odłączył się on od kościoła rzymskokatolickiego, ponieważ odrzucał wprowadzone podczas I Soboru Watykańskiego dogmaty wiary, w tym nieomylność papieża. W r. 1872 charyzmatyczny przywódca starokatolików w Czechach

i Austrii, pastor Anton Nittel (1826–1907), założył w rodzinnym Varnsdorfe parafię starokatolicką i zapoczątkował budowę kościoła. W grudniu 1874 r. odbyło się uroczyste otwarcie neoklasycystycznej świątyni salowej z zachodnią wieżą. Był to pierwsza na świecie świątynia kościoła starokatolickiego, który dopiero w 1877 roku został uznany przez państwo. W r. 1897 do Varnsdorfu przeniesiono z Wiednia siedzibę austriackiego biskupa starokatolickiego.

W 1930 r. 16 procent mieszkańców Varnsdorfu należało do parafii starokatolickiej. Również w okolicy starokatolicy byli silnie reprezentowani. Wraz z wysiedleniem ludności niemieckiej życie parafii ustało. W r. 1995 siedzibę biskupa kościoła starokatolickiego w Republice Czeskiej przeniesiono do Pragi. Świątynia w Varnsdorfe, dziś konkatedra Przemienienia Pańskiego, jest od tego czasu kościołem farnym starokatolików w północnych Czechach.

O założyciela wspólnoty Antonie Nittelu i budowniczym z Varnsdorfu Gustavie Stolle, który zaprojektował gmach świątyni, przypominają umieszczone w kościele tablice pamiątkowe. Figura Chrystusa na ołtarzu jest dziełem urodzonego w Varnsdorfe rzeźbiarza Vinzenza Pilza (1816–96).

Kostel Proměnění Páně

Tyršova 1232, 407 07 Varnsdorf

tel. (+420) 414 120 359, communio@varnsdorf.cz

www.starokatolicivdf.com

Otwarty tylko podczas nabożeństw

KOŚCIÓŁ POKOJU

W r. 1871 założono w Varnsdorfe wspólnotę luterańską. Chrześcijanie ewangelicy korzystali początkowo z kościoła starokatolickiego. Wraz z wybudowanym w latach 1904–05 gmachem otrzymali własną świątynię. Wzniesiona z czerwonej cegły neogotycka budowla nazywana jest w Varnsdorfe „czerwonym kościołem”. Jej projekt stworzył drezdeński architekt Woldemar Kandler (1866–1929). Po II Wojnie Światowej świątynię przejął Czechosłowacki Kościół Husycki. Od r. 1960 kościół stoi pusty i popada w ruinę.

Červený kostel

T. G. Masaryka, 407 07 Varnsdorf

DOMEK LORETAŃSKI

Domek loretański ufundował książę Anton Florian von Lichtenstein (1656–1721), który w r. 1681 nabył dobra wokół północnoczeskiego Rumburka (niem. Rumburg). Aby przeciwdziałać wpływom luterańskim z sąsiedniej Saksonii, osiedlił on w mieście katolicki zakon żebraczy kapucynów. Kapucyni sprawowali również pieczę nad pielgrzymkami do sanktuarium loretańskiego, wybudowanego w latach

1704–07, przypuszczalnie według projektu nadwornego architekta wiedeńskiego, Johanna Lukasa von Hildebrandta (1668–1745). Zawiera ono replikę budowli domu rodzinnego Marii Panny, który według legendy przeniesiony został przez anioły z Nazaretu do włoskiego Loreto w 1291 r. Święty domek wykonany jest z piaskowca i zdobiony dekoracją stiukową. Piaskowcowe figury stworzył rzeźbiarz Johann Franz Bienert z Schirgiswalde. W środku znajduje się kopia Czarnej Madonny z Loreto, która wkrótce po odsłonięciu zyskała cudotwórczą sławę.

W latach 1743–55 sanktuarium otoczono krążankiem. Zawiera on Drogę Krzyżową i Kaplicę Kalwaryjską, do której prowadzą Święte Schody. Symbolizują one stopnie w domu Poncjusza Piłata, którymi wchodził Jezus, by usłyszeć wyrok śmierci. Malowidła na suficie krążanka stworzyli w latach 1899–1902 malarze Josef Neumann starszy i młodszy ze wsi Horní Jindřichov.

W r. 1950 klasztor kapucynów rozwiązano. W latach 90. XX w. odżyła jednak tradycja pielgrzymek do rumburskiej Czarnej Madonny z Loreto.

Loreta Rumburk

Třída 9. května, 408 01 Rumburk

tel. (+420) 604 555 922, loreta.rumburk@seznam.cz,

www.loretarumburg.cz

Kwiecień–październik: wtorek–sobota 10.00–17.00,

listopad–marzec: 9.00–16.00

KOŚCIÓŁ EWANGELICKI

Członkowie ewangelickiego kościoła braci czeskich w Rumburku korzystają z dawnej świątyni katolickiej. Kościół św. Jana Nepomucena wybudowano w latach 1775–78 według projektu Johanna Hoffmanna, jednak już w 1787 r. poddano go sekularyzacji. Potem budynek wykorzystywano jako spichlerz i salę balową, zanim Carl Dittrich, przemysłowiec z Krásnej Lípy, nie zaadaptował go na świątynię dla niemieckojęzycznych ewangelików. W sierpniu 2003 r. kościół spłonął, do 2009 r. udało się go jednak odbudować. W przyległym budynku znajduje się kawiarnia.

Sbor Českobratrské církve evangelické

Krásnolipská 540/22, 408 01 Rumburk

Środa–sobota 15.00–22.00

DROGA KRZYŻOWA NA GÓRZE KRZYŻOWEJ

Efektowna Droga Krzyżowa prowadzi z Jiřetína (niem. St. Georgenthal) na położony na wysokości 563 metrów szczyt Góry Krzyżowej (cz. Křížová hora, niem. Kreuzberg). Ten zabytek kontrreformacji przypomina o rekatalizacji tzw. worka szluknowskiego, który w połowie XVI w. zdominowała wiara luterkańska. Wskutek rekatalizacji siedmiu braci o nazwisku Donath musiało wyjechać do saskich Łużyc Górnych. Legenda mówi, że podczas pierwszej nocy przyśniło im się, jak Chrystus wzywa ich do powrotu. Najmłodszy brat wrócił i przyjął wiarę katolicką. Na swojej ziemi wznosił drewniany krzyż. Chorzy, którzy modlili się przy krzyżu, zostali uwolnieni od cierpień. Do tej popularnej historii nawiązał katolicki ksiądz Wenzel Gürtler, wznosząc na początku XVIII w. Drogę Krzyżową i dając początek ruchowi pielgrzymkowemu.

W 1759 r. ksiądz Gottfried Ließner zastąpił drewniany krzyż kamiennymi stacjami Drogi Krzyżowej. Wycięte w zboczu góry schody ozdobione są jedenastoma rokokowymi stelami. Na początku odnaleźć można Ogród Oliwny z wizerunkiem Chrystusa, który od anioła otrzymuje Kielich Cierpienia. Dwunastą stacją jest kaplica na szczycie Góry Krzyżowej. Powstała w latach 1773–91, a w XIX w. wyposażono ją w wieżę.

Góra Krzyżowa była jednym z najpopularniejszych obiektów pielgrzymkowych północnych Czech. Papież Grzegorz XVI (1765–1846) obiecał odpust zupełny wszystkim katolikom, którzy odwiedzą Drogę Krzyżową w jedno z pięciu świąt kościelnych. Po długim okresie zaniedbania, w 1991 r. rozpoczęto przywracanie obiektu do dawnej świetności.

Křížová cesta na Křížové hoře
Křížová, 407 56 Jiřetín pod Jedlovou

Otwarte przez cały rok

KOŚCIÓŁ ŚW. ANNY

W kościele św. Anny w północnoczeskim, górniczym mieście Krupka (niem. Graupen), znajduje się najstarszy zachowany wizerunek Lutra w Czechach. Na zamieszkałym przez niemieckojęzyczną ludność pograniczu Czech luteranizm przyjął się do połowy XVI w. W 1576 r. luteranie przejęli wybudowaną w latach 1515–16 świątynię św. Anny, późnogotycki kościółek

wznoszący się nad Krupką. Z tych czasów pochodzi nadnaturalnej wielkości wizerunek Marcina Lutra, namalowany na łuku tęczowym. Wewnątrz świątyni wbudowano drewnianą empore. Jej balustradę zdobią sceny biblijne. W r. 1609 parafia ewangelicka założyła wokół kościoła cmentarz. Renesansową bramę datuje się na r. 1615.

Wkrótce po klęsce stanów czeskich w bitwie pod Białą Górą w 1620 r. kontrreformacja rozpoczęła się również w Krupce. W 1624 r. górnicze miasto musiał opuścić proboszcz ewangelicki. Kościół św. Anny stał się ponownie katolicki. Od końca XVII w. używano go już tylko jako kaplicę cmentarną. Ukryty pod warstwami farby wizerunek Lutra odkryto przed kilkoma laty. Wyrzeźbiony w drewnie renesansowy ołtarz, stworzony w r. 1614 przez Franza Dittricha Młodszego z Freiberga, został skradziony w 1990 r.

Kostel sv. Anny
Libušín, 417 41 Krupka
www.krupka-mesto.cz/kostel-sv-anny/d-1755

Maj–wrzesień: piątek 13.00–17.00
sobota–niedziela 10.00–17.00

KOŚCIÓŁ PIELGRZYMKOWY W BOHOSUDOVIE

Pielgrzymkowy kościół mariacki w Bohosudovie (niem. Mariaschein) należał do sieci katolickich instytucji, które miały chronić północne Czechy przed luteranizmem. W 1587 r. osadzono w Krupce jezuitów. Zorganizowali oni pierwsze pielgrzymki do cudownego obrazu Matki Boskiej, który, według legendy, znaleziono w drzewie. W latach 1701–08 kościół pielgrzymkowy został rozbudowany w stylu barokowym przez mistrza z Litomierzyc, Giulio Brogio (1628–1718) i jego syna Octavio Brogio (1670–1742). Świątynia otoczona jest owalnym krużgankiem z siedmioma kaplicami. Bohosudov był popularnym celem pielgrzymek katolickich Serbołużyczan.

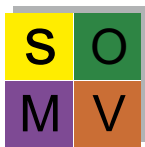

Bazylika Panny Marie Sedmibolestné
Mariánské náměstí, 417 41 Krupka
tel. (+420) 417 861 363
www.basilika-mariaschein.org

Wtorek, środa i sobota 9.00–16.00,
piątek i niedziela 10.00–16.00

Publikacja Śląsko-Górnołużyckiego Związku Muzeów
(Schlesisch-Oberlausitzer Museumsverbund)
www.oberlausitz-museum.de

oraz

Ośrodek Badań Kulturowo-Historycznych
(Zentrum für Kultur//Geschichte)
www.zkg-dd.de

Dalsze informacje odnośnie organizowanych
impres i ich miejsc znajdują Państwo pod:

www.neisse-go.de

www.gesichter-der-reformation.eu

www.kulturwegweiser-ol.de

przy wsparciu:

Die Beauftragte der Bundesregierung
für Kultur und Medien

aufgrund eines Beschlusses
des Deutschen Bundestages

IMPRESSUM

Wydawca:

Schlesisch-Oberlausitzer Museumsverbund,
Schloss Krobnitz, Am Friedenstal 5, 02894 Reichenbach,
OT Krobnitz, tel. (+49) 35828 887 00, oberlausitz-museum.de

Pomysł, koncepcja i treść:

Zentrum für Kultur//Geschichte, Dr. Lars-Arne Dannenberg
i Dr. Matthias Donath, Dorfstraße 3, 01665 Niederjähna,
tel. (+49) 03521 492 07 96, www.zkg-dd.de

Tłumaczenie:

Wojciech Wagner

Opracowanie graficzne:

Dresdner Verlagshaus Technik GmbH, Tom Winter

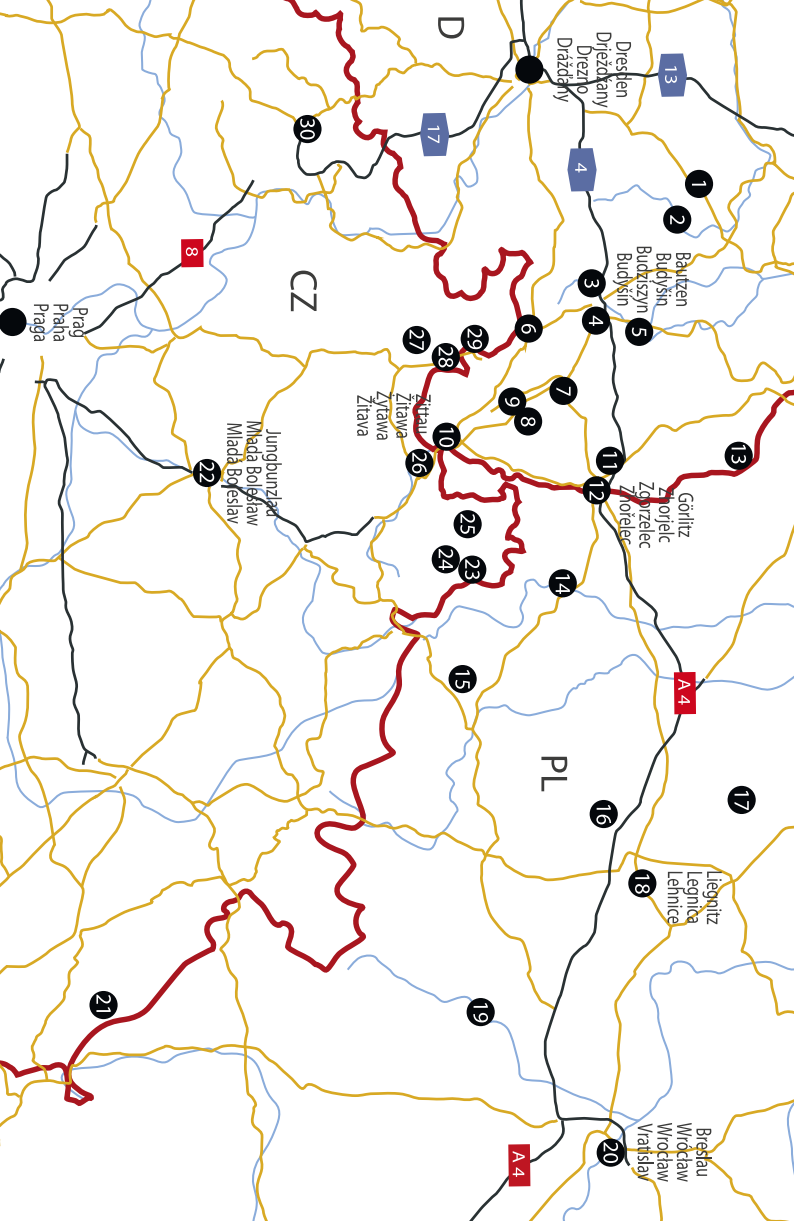
Mapy:

webandsmile.de, Alexander Karthe

Niniejsza publikacja została wsparta przez Pełnomocnika
Rządu Republiki Federalnej Niemiec ds. Kultury i Mediów oraz
przez stowarzyszenie Kulturraum Oberlausitz-Niederschlesien.
Jest rozpowszechniana w języku niemieckim, polskim oraz
czeskim i dostępna w formie cyfrowej pod adresem
gesichter-der-reformation.eu.

ŹRÓDŁA ILUSTRACJI

Abegg-Stiftung: s. 22 góra; Dr. Andreas Bednarek: s. 17 góra; Dariusz Berdys:
s. 36, 37 dół; Tino Fröde: s. 20 góra, 50 dół; Herrnhuter Sterne GmbH: s. 23 dół;
Eckhard Huth: s. 25, 29 góra, 30; Kulturhistorisches Museum Görlitz: s. 26 dół;
Jürgen Matschie: s. 7; Muzeum Narodowe we Wrocławiu: s. 2; Carsta Off: s. 8 dół;
Rene E. Pech: s. 23 dół; Jan Schober: s. 15; Unitätsarchiv Herrnhut: s. 6; Wikimedia:
s. 10 góra, 12 góra (Stephan M. Höhne), 12 dół (Franz Vincentz), 13 góra (Julian Nitz-
sche), 23 góra (Paulis), 28 dół (Panek), 31 góra (Jojo), 31 dół (Ludwig Schneider),
32, 37 góra, 38 dół (Panek), 39 góra, 39 dół (Jan Mehlich), 40 góra, 47 (Jan Polák),
56; Zentrum für Kultur//Geschichte, Dr. Matthias Donath i Dr. Lars-Arne Dannen-
berg: s. 3, 8 góra, 9 góra, 9 dół, 10 dół, 11, 13 dół, 14, 16 góra, 16 dół, 17 dół, 18
góra, 18 dół, 19 góra, 19 dół, 20 dół, 21 góra, 22 dół, 24 góra, 24 dół, 26 góra, 27
góra, 27 dół, 28 góra, 29 dół, 33 góra, 33 dół, 34 góra, 34 dół, 35 góra, 35 dół, 38
góra, 40 dół, 41, 42 góra, 42 dół, 43 góra, 43 dół, 44, 45 góra, 45 dół, 46 góra, 46
dół, 48 góra, 48 dół, 49, 50 góra, 51, 52 góra, 52 dół, 53, 54, 55 góra, 55 dół

- 1 Kamenz/Kamjenc
- 2 Panschwitz-Kuckau/Pančicy-Kukow
- 3 Göda/Hodžij
- 4 Bautzen/Budyšin/Budiszyn
- 5 Niedergurig/Delnja Hórka
- 6 Neusalza-Spremberg
- 7 Löbau/Lubij
- 8 Berthelsdorf
- 9 Hermhut
- 10 Zittau/Zytawa
- 11 Ebersdorf
- 12 Görlitz/Zgorzelec
- 13 Podrosche
- 14 Lubañ
- 15 Jelenia Góra
- 16 Złotoryja
- 17 Pogorzelska
- 18 Legnica
- 19 Świdnica
- 20 Wrocław
- 21 Kunwald
- 22 Mladá Boleslav
- 23 Nové Město pod Smrkem
- 24 Hejnice
- 25 Frydlant
- 26 Hrádek nad Nisou
- 27 Jiřetín pod Jedlovou
- 28 Varnsdorf
- 29 Rumburk
- 30 Krupka